

B.G.Pürliýew, E.G.Rahmanowa, T.O.Uwdiýew

TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETI

Ylmy-önümçilik gollanmasy

2

Aşgabat. Ylym. 2011

UOK 33

P90

Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Uwdiýew T.O.
P90 **Türkmenistanyň ykdysadyýeti.** Ylmy-önümçilik
gollanmasy. II bölüm. – A.: Ylym, 2011. – 128 sah.

Bu kitapda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň häzirki zaman wajyp meselelerine üç sany özara baglanyşykly derwaýs ugurlar boýunça seredilýär, ýagny “Milli ykdysadyýet we onuň ösüşi”, “Bazar ykdysadyýeti we onuň ösüşi”, “Döwlet we adam bazar ykdysadyýetiniň durmuş ýaýrawynda”.

Ylmy-önümçilik gollanma Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň önümçilik we durmuş ýaýrawyndaky işgärler we hünärmenler, şeýle hem ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň nazary we amaly meselelerini öwrenmek bilen gyzyklanýan adamlar üçin niýetlenilýär.

TDKP № 386

KBK 65.9(2Tü)

© Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Uwdiýew T.O., 2011.

© “Ylym” neşirýaty, 2011.

GIRIŞ

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan alnyp barylýan ykdysady syýasatyň iň möhüm ugurlaryna önümçilik toplumlarynyň we durmuş ýaýrawynyň depginli ösdürilmegi, ykdysadyýetiň döwrebaplaşdyrylmagy we diwersifikasiýalaşdyrylmagy, bazar mehanizminiň we döwlet düzgünleşdirişiniň utgaşdyrylmagy, ýurduň milli hojalygynyň dolandyrylyşynyň kämilleşdirilmegi degişlidir.

Bu ýörelgeler ýurduň ykdysadyýet ylmynyň önünde täze wezipeleri goýýar, nazaryýetdäki binýatlaýyn düşünjelere gaýtadan çuňňur nazar salmaga mümkinçilik berýär hem-de Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň amaly meseleleriniň çözülmegine täzeçe çemeleşilmeginiň zerurlygyny şertlendirýär.

“Türkmenistanyň ykdysadyýeti” atly kitapda seredilýän meseleler, goýlan wezipelere laýyklykda, belli bir logiki yzygiderlilikde ýerleşdirilendir.

“Milli ykdysadyýet we onuň ösüşi” diýen birinji bölümde adamyň ykdysadyýetdäki orny we bitirýän hyzmaty açylyp görkezilýär, Türkmenistanyň milli ykdysadyýetiniň aýratynlyklary, jemgyýetçilik önümçiliginiň esaslary, senagat toplumyndaky kiçi toplumlaryň we pudaklaryň ösüşi, gurluşyk we ulag toplumlarynyň ýagdaýy, agrosenagat toplumynyň işleýşi we ösüşi, şonuň ýaly-da daşary ykdysady

aragatnaşyklary dolandyrmagyň we döwrebaplaşdyrmagyň ileri tutulýan ugurlary beýan edilýär.

“Bazar ykdysadyýeti we onuň ösüşi” diýen ikinji bölümde bazar ykdysadyýetiniň mazmuny we işleýşi, bazar gatnaşyklarynyň mehanizmi seljerilýär, karz-pul we maliýe ulgamlarynyň hem-de salgyt-býujet syýasatynyň ýola goýluşy açylyp görkezilýär.

“Döwlet we adam bazar ykdysadyýetiniň durmuş ýaýrawynda” diýen üçünji bölümde durmuş ykdysadyýeti we ýaşaýşyň hili diýen düşüňjeleriň mazmuny açylyp görkezilýär, durmuş ýaýrawynyň esasy pudaklaryna we olaryň ösüşine häsiýetnama berilýär, zähmet bazary we adam maýasy, döwletiň durmuş syýasaty dogrusyndaky ylmy düşüňjeler aýdyňlaşdyrylýar, şonuň ýaly-da ykdysadyýetiň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi hakyndaky meselelere seredilýär.

Bu kitap diňe bir ykdysadyýet ugrundan bilim alýan ýaşlar üçin däl, eýsem ylmy-önümçilik gollanmasy hökmünde önümçiligiň we durmuş ýaýrawynyň hünärmenleri üçin hem peýdaly bolup biler. Talyplar, aspirantlar, mugallymlar, ykdysatçy hünärmenler, Türkmenistanyň durmuş ugra nazarlandyrylan, döwlet tarapyndan düzgünleşdirilýän milli ykdysadyýetiniň ösüş meseleleri bilen gyzyklanýan beýleki adamlar bu kitapdan özlerine zerur bolan köp düşüňjeleri we maglumatlary alyp bilerler.

Kitap barada okyjylardan bellikler we teklipler berlen ýagdaýynda awtorlar topary tarapyndan munuň üçin öňünden minnetdarlyk bildirilýär.

II bölüm

BAZAR YKDYSADYÝETI WE ONUŇ ÖSÜŞI

9-njy bap. Bazar ykdysadyýetiniň mazmuny

9.1. Bazar näme?

Täze Galkynysş we beýik özgertmeler eýýamynda netijeli işleýän ykdysady ulgamyň esaslandyrylmany we döredilmegi iňňän möhüm wezipe bolup durýar. Bazar ulgamy esasy ykdysady meseleleri çözmeklige netijeli we çêýe çemeleşmäni üpjün edýär. Ol ylmy-tehniki ilerlemäniň gazananlaryny peýdalanmaga, önümçiligiň öndürijilikli bolmagyna we ahyrky netijede jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyrmaga has gowy uýgunlaşandyr. Bu ulgamyň esasynda durýan bazar ýokary netijeli hojalyk işini höweslendirmekde öz artykmaçlyklaryny görkezdi.

Bazar köptaraplydyr, şonuň üçin ony köptaraplaýyn öwrenmek mümkin. Hut şonuň üçinem ykdysady edebiýatda bazar adalgasynyň köpsanly kesgitlemesine düş gelmek bolýar.

Bazar – bu haryt önümçiliginiň we aýlanyşygynyň kanunlary boýunça guralan alyş-çalyş, haryt alyş-çalşygy babatyndaky gatnaşyklaryň köplügi.

Bazar – satyn alyjylar bilen satyjylaryň özara täsir ediş mehanizmi, başgaça aýdylanda, hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybeti.

Bazar – munuň özi önüm öndürijileri we sarp edijileri ýurtlaryň içinde we olaryň aralaryndaky gatnaşyklaryň derejesinde baglanyşdyrýan alyş-çalyş ýaýrawydyr.

“Bazar” düşünjesine çuňňur göz ýetirilmegi onuň jemgyýetçilik üznüksiz önümçiliginiň bütin ulgamyndaky ornuny nazara almagy talap edýär. Şonuň üçin umumylaşdyrylan görnüşde **bazar** diýip, üznüksiz önümçiligiň ähli basgançaklarynda, ýagny önümçilikde, paýlaýyşda, alyş-çalyşda we sarp edişde aluw-satuwyň üsti bilen amala aşyrylýan guramaçylyk-ykdysady gatnaşyklaryň ulgamyna düşünmek bolar.

Ykdysady ýaşayşyň ahyrky tebigy maksady sarp ediş bolsa-da, ykdysadyýetiň iň möhüm ýaýrawy önümçilikdir. Ol ösmese, hiç hili bazar bolup bilmez, çünki hut önümçilik harytlary döredýär. Ykdysadyýetiň beýleki ýaýrawlaryndaky ähli üýtgeşmeleriň açary önümçilikdäki üýtgeşmelerdedir.

Ykdysadyýetiň ýaýrawlarynyň basgançaklaýyn ýerleşişinde soňraky orunlarda durmagyna garamazdan, alyş-çalyş önümçilige güýçli täsir edýär. Alyş-çalyş ýaýrawy jemgyýetçilik hojalygynyň bütin ulgamynda örän uly hyzmat bitirýär, şonuň üçinem haryt alyş-çalyşygy babatyndaky gatnaşyklaryň köplügi hökmündäki bazaryň ösmegi aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Şeýlelikde, bazar adamzat siwilizasiýasynyň ägirt uly gazananlarynyň biridir. Bu şeýledir, emma bazaryň ýüze çykmagynyň we kemala gelmeginiň diňe bir akyl-paýhasyň däl-de, örän uzak taryhy ösüşiň beren netijesidigini bellemek gerek.

9.2. Bazaryň ýüze çykmagynyň şertleri

Nähili taryhy şertler bazary obýektiw zerurlyga öwürdikä?

Birinji şert – gadymy döwürlerde dörän jemgyýetçilik zähmet bölünişigi. Taryhda jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ençeme iri başgançaklary mälimdir. Olaryň birinjisi maldarçylygyň ekerançylykdan bölünip aýrylmagy bolup, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy bilen bu hadysa barha ösüpdür.

Zähmet bölünişigi alyş-çalşyň bolmagyny gutulgysyz ýagdaýda talap edýär. Alyş-çalşyň ösmegi puluň ýüze çykmagyna getiripdir, ol hem ýörite satuw üçin öndürilýän önümleriň köp öndürilmegine höwes döredipdir. Hut şol mahallar sözüň doly manysyndaky haryt önümçiligi döräpdir. Başgaça aýdylanda, beýlekileriň isleglerini kanagatlandyrmak üçin bazara çykarylýan harytlaryň önümçiligi ýüze çykydyr.

Ikinji şert – bazar gatnaşyklarynyň emele gelmegi – önüm öndürijileriň ykdysady taýdan aýrybaşgalaşmagy bolup durýar. Haryt alyş-çalşygy onuň gymmaty taýdan deňeçer bolmagyny göz önünde tutýar. Hiç kimiň öz hakyny gideresi gelmeýär, öz harydynyň deregine başga bir harydyň deň gymmatly mukdaryny almak isleýär. Şonuň ýaly ymtylyş bähbitleriň ykdysady taýdan çäkliligi, aýrybaşgalaşmagy esasynda ýüze çykýar.

Üçünji şert – bazar hojalygynyň netijeli işlemegi üçin öndürijiniň özbaşdaklygy, telekeçiligiň erkinligi zerur. Hojalygyň bazardan daşgary düzgünleşdirilmegi islendik ulgamda gutulgysyzdyr, emme haryt öndüriji gysylmaga näçe az sezewar bolsa, bazar gatnaşyklarynyň ösmegi üçin giňişlik şonça-da uludyr.

9.3. Bazaryň esasy wezipeleri

Bazaryň mazmuny onuň wezipeleriniň üsti bilen hasyl bolýar. Bazaryň esasy wezipelerine şular degişli:

– bazaryň **maglumat beriş** wezipesi nyrhларыň, bank göteriminiň, girdeji gazanmagyň, ortaça iş hakynyň derejeleri ýaly ykdysady görkezijileriň seljermesini geçirmek üçin maglumat almaga mümkinçilik berýär. Şolar ýaly maglumatlaryň alynmagy telekeçiligi netijeli guramaga we önümçiligiň düzümine gaýtadan seretmäge ýardam edýär;

– **düzgünleşdiriş** wezipesi bazaryň üsti bilen jemgyýetçilik önümçiligi düzgünleşdirilýän mahalynda amal bolýar, ýagny näme öndürmeli, nähili edip öndürmeli, kim üçin öndürmeli diýen ýaly meseleler bazaryň ýagdaýyna görä çözülýär;

– **aralykçylyk** wezipesi arkaly haryt öndürijiler bilen sarp edijileriň aralaryndaky baglanyşyk ýola goýulýar. Bazara her bir gatnaşyjy şol bir wagtyň özünde hem satyn alyjy, hem satyjy bolup çykyş edýär, ýagny ýa-ha özüne gerek harytlary satyn alýar ýa-da öndüren önümlerini satýar;

– **höweslendiriş** wezipesi bazar arkaly harydy öndürmäge çykarylan harajatlaryň hasabynyň gelip çykmagy bilen amala aşýar. Bazar nämäniň öndürilmelidigini däl, eýsem şol önümi almak üçin jemgyýetiň näçe çykdajy edip biljekdigini-de kesgitleýär. Bazara diňe harajatlary örtmäge ýeterlik nyrhlar boýunça satyn alnyp bilinjek önümler gelip düşmelidir;

– **nyrh emele getiriş** wezipesi hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybetine görä, nyrhларыň üýtgemegi arkaly durmuşa geçýär. Eger bazarda haýsydyr bir harydyň mukdary oňa bolan hyrydarlykdan agdyk gelse, nyrh pese

düşýär, harydyň mukdary hyrydarlyk bildirilişine görä az bolsa, onda nyrh ýokarlanýar;

– **gözegçilik** wezipesi önüm öndürijileriniň ýagdaýynyň dürlüleşmegine getirýär. Bäsdeşlige diňe önümçilik harajatlary bazar nyrlaryndan aşak bolen kärhanalar çydap bilýärler.

9.4. Bazaryň işlemeginiň şertleri

Bazaryň öz wezipelerini hakykat ýüzünde ýerine ýetirmegi üçin belli bir şertler zerurdyr. Olaryň has möhümleri şulardyr:

- ykdysady subýektleriň garaşsyzlygy, olaryň geleşikleri baglaşmaga we öz girdejilerine ygtyýar etmäge hakly bolmagy;

- satyjylar we satyn alyjylar üçin iş salşylýan garşydaşlaryň bolmak mümkinçiligi. Şonda azyndan birnäçe bäsdeşin bolmagy gerek, ýogsa monopoliýa ýagdaýy ýüze çykýar;

- bazar hakynda onuň subýektleriniň habarly bolmagy;

- hojalyk subýektleriniň öz harytlaryna özleriniň nyrh bellemek hukugy.

Ykdysadyýetiň taryhy bazary buýruk bilen ýöredip bolmaýandygyna şaýatlyk edýär. Onuň emele gelmegi obýektiw hadysadyr. Oňaly şert döretmek arkaly oňa täsir edip bolýar. Bu babatda näme edilmegi gerek diýlende, şulary aýratyn bellemek bolar:

- iş ýüzünde eýeçiligiň we hojalygy ýöretmegiň köpdürli formalarynyň bolmagyny üpjün etmeli. Şonda olaryň deňhukuklylygy we sagdyn bäsdeşlik haryt önümçiligi

ulgamynyň obýektiw esasyny we degişli ykdysady gurşawy döredýär;

- ykdysadyýetiň gytçylygyny ýeňip geçmeli. Munuň üçin milli hojalygyň düzüminiň kämilleşdirilmegi zerur;

- karz we pul ulgamlaryny sagdynlaşdyrmaly, hümmetsizlenmäni durnuklaşdyrmaly hem-de onuň kadaly çygra girizilmegi boýunça çäreleri görmeli;

- mümkin boldugyça, nyrhларыň bazar arkaly düzgünleşdirilmegine geçmeli. Nyrhларыň ýokarlanmagynyň öňüni alýan esasy faktor bazaryň doýgunlygy esasynda haryt öndürijileriň arasyndaky sagdyn bäsdeşlik bolmaly;

- diňe bir önümçiligi däl, eýsem söwdany, karz hyzmatlaryny, ylmy üpjünçiligi hem monopoliýadan saplamaly. Munuň özi öndürijiniň bähbitleriniň agalyk etmeginden dynmaga, bazarda satyn alyjynyň isleginiň ileri tutulmagyna mümkinçilik berýär;

- bazary açyk ýaýrawa, ýagny dünýä bazarynyň bir bölegine öwürmeli. Şonsuz milli hojalygyň dünýä ykdysadyýetine goşulyşmagy mümkin däl.

9.5. Bazaryň subýektleri we obýektleri

Bazaryň esasy hereket edýän taraplary, ýagny subýektleri bolup oý hojalyklary, kärhanalar we döwlet çykyş edýär.

Öý hojalygy – bu bir ýa-da birnäçe adamdan ybarat düzümdäki ykdysady birlik bolup, ol:

- adam maýasynyň önümçiligini we üznüksiz önümçiligini üpjün edýär, ýagny öz agzalarynyň saglygy, terbiýesi, bilimi hakynda alada edýär;

- özbaşdak çözgütleri kabul edýär;

- önümçiligiň haýsydyr bir faktoryna eýe bolup durýar hem-de öz emlägini, maýasyny, işçi güýjüni kärendesine berip ýa-da satyp bilýär;

- öz islegleriniň aňrybaş kanagatlandyrylmagyna ymtylýar.

“Öý hojalygy” diýen düşünje **“maşgala”** düşüncesine deň däl. Maşgala diýip, maşgala garyndaşlygynyň umumylygy arkaly birigişän hem-de bir öýde ýaşamagy we umumy býujetiniň bolmagy hökman däl adamlaryň toparyna düşünilýär. Başgaça aýdylanda, maşgalanyň işi biologik, demografik, psihologik we ş.m. ölçegleriň köpsanlysyny öz içine alýar. Öý hojalygy bolsa maşgalanyň ykdysady iş ýaýrawy boýunça birtaraplaýyn şekilini aňladýar.

Bazaryň ýene bir subýekti kärhanadyr.

Kärhana – bu aşakdaky sypatlar mahsus bolan ykdysady birlikdir:

- önümçilik faktorlarynyň satmak üçin önüm öndürmekde peýdalanylmagy;

- peýdanyň aňrybaş artdyrylmagyna ymtylynmagy;

- çözgütleriň özbaşdak kabul edilmegi.

Bazar şertlerinde hereket edýän kärhana peýdanyň köp gazanylmagyny maksat edinýär. Şärikli eýeçilik mahalynda onuň önünde bu maksady paýdarlar goýýar, peýdanyň möçberi bolsa hakynatutma dolandyryjylaryň işleýşine bagly bolup durýar. Dolandyryjylar bilen işgärleriň arasyndaky gatnaşyklar zähmeti guramagyň ýörelgelerine we kadalaryna laýyklykda ýola goýulýar. Şonuň ýaly kärhanada zähmeti guramagyň has möhüm düzüm böleklerine şular degişlidir:

- iş hakynyň ýokary derejesi we nyrhlaryň ýokarlanyşyna görä onuň indeksleşdirilmegi;

- berk önümçilik düzgün-nyzamy;
- iş berijiler bilen hakynatutma işgärleriň arasyndaky dawaly ýagdaýlarda kärdeşler arkalaşyklarynyň aralykçy bolmagy;
- işgärleriň ýerli-ýerinde goýulmagy we ösdürilip durulmagy.

Bazaryň ýene-de bir subýekti **döwletdir**.

Döwlete jemgyýetçilik maksatlaryndan ugur alyp, hojalyk subýektleriniň hem-de bazaryň üstünden gözegçiligi üpjün etmek üçin hukuk we syýasy häkimiýeti amala aşyran kanun çykaryjylyk we hökümet edaralary degişlidir.

Bu ýerde döwletiň esasy ykdysady hyzmaty hojalyk işiniň ähli subýektleriniň aralaryndaky özara baglanyşygyň kadaly berjaý edilmegini gazanmakdyr. Institusional nazaryýetde **döwletiň şu wezipeleri** bölünip çykarylýar:

1. Eýeçilik hukugynyň goralmagy.
2. Maglumatlary alyşmak ýollarynyň döredilmegi.
3. Ölçegleriň standartlarynyň we kadalarynyň işlenilip düzülmegi.
4. Harytlary we hyzmatlary alyş-çalyş etmegiň ýollarynyň we mehanizmleriniň emele getirilmegine ýardam berilmegi, ulag we beýleki infrastruktura şertleriniň döredilmegi we ş.m.
5. Hukuk goraýyş işi we dawaly ýagdaýlarda “üçünji” tarap hökmünde çykyş edilmegi.
6. Saglygy goraýyş, bilim, ekologiýa ýaly jemgyýetçilik nygmatlarynyň önümçiligi.

Döwlet öz telekeçilik işini ykdysadyýetiň döwlete degişli böleginiň üsti bilen alyp barýar. Hususy telekeçiden tapawutlylykda, döwlet diňe bir peýda gazanmaga

nazarlanman, eýsem tutuş ykdysadyýetiň sazlaşykly işlemegine ymtylýar.

Öý hojalyklary, kärhanalar we döwlet bazar obýektlerine eýelik etmek, olardan peýdalanmak, olary satmak we satyn almak babatyndaky gatnaşyklara girýärler.

Bazar hojalygynyň **obýektleri** bolup, harytlar we hyzmatlar, önümçilik faktorlary (ýer, önümçilik serişdeleri, işçi güýji) pul, gymmatly kagyzlar, subsidiýalar, durmuş tölegleri we ş.m. çykyş edýär.

9.6. Bazaryň öz-özünü dolandyryşynyň mehanizmi

Bazaryň öz-özünü dolandyryşynyň mehanizmi özara baglanyşykly esasy faktorlaryň üç sanysyny öz içine alýar, olara bazar nyrhлары, harytlara bolan hyrydarlyk we olaryň hödürlenilişi, bäsdeşlik degişlidir.

Bazar nyrhлары bazarda hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybetine laýyklykda erkin emele gelýän hakyky nyrlardyr.

Hyrydarlyk – munuň özi belli bir harytlara bolan tölege ukyply islegdir. Ol belli bir wagtyň dowamynda belli bir nyrh boýunça sarp edijileriň satyn almaga isleg bildirýän we satyn almaga ýagdaýy bar bolan harytlarynyň mukdary bilen kesgitlenilýär.

Hödürleme – bu belli bir wagtyň dowamynda belli bir nyrh boýunça satuwa çykarylýan harytlaryň mukdarydyr.

Bäsdeşlik – biri-birlerine gabat gelmeýän bähbitler boýunça özara garşy durmak ýa-da harytlary we hyzmatlary öndürijileriň bazardaky amatly aluw-satuw şertleri ugrunda aňrybaş peýda gazanmak maksady bilen öz aralarynda

ýaryşmagy. Satyjylaryň we satyn alyjylaryň köpsanlysynyň bolmagy bazara erkin aralaşmak we ondan çykmak üçin mümkinçilik berýär.

Bäsdeşligiň iki sany formasy bar. ***Pudagyň içindäki bäsdeşlik*** önümçiligiň bir pudagynyň içindäki telekeçileriň aralarynda has köp peýda gazanmak ugrundaky göreş netijesinde ýüze çykýar. ***Pudagara bäsdeşlik*** önümçiligiň dürli pudaklaryndaky telekeçileriň aralarynda maýa goýmagyň has amatly şertleri ugrundaky göreş netijesinde emele gelýär.

Bäsdeşlik göreşiniň usullary hökmünde nyrh bäsdeşligi we nyrha dahylsyz bäsdeşlik çykyş edýär.

Nyrh basdeşligi önümçilik harajatlaryny azaltmak we harytlaryň aýry-aýry görnüşlerini, önümleriň sanawyny we hilini üýtgetmezden, olaryň nyrhларыny peseldip satmak arkaly goşmaça peýda görmek ugrunda telekeçileriň arasyndaky ýaryşy aňladýar.

Nyrha dahylsyz bäsdeşlik şulary öz içine alýar:

- harydyň hil sypatlarynyň üýtgedilmegi;
- harytlara hil taýdan täze sypatlaryň berilmegi;
- islegleriň täze görnüşlerini kanagatlandyrmak üçin harydyň täze görnüşiniň döredilmegi;
- harydyň häsiýetleriniň moda, ýörgünlilige laýyklykda täzelenilmegi;
- harydyň ýany bilen amala aşyrylýan hyzmatlaryň kämilleşdirilmegi – gowy edip görkezmek, oturdyp bermek, kepillikli abatlaýyş we başgalar.

Bäsdeşlik bazar ykdysadyýetiniň hereketlendiriji güýçleriniň biridir. Ol önümçiligi ösdürmegiň we onuň netijeliligini ýokarlandyrmagyň kuwwatly höweslendirijisi bolup hyzmat edýär. Şol mynasybetli harytlaryň ägirt uly

köpdürlüligi we sarp edijiler tarapyndan olary saýlap almagyň giň mümkinçilikleri döreýär. Emma bäsdeşlik mydama telekeçileriň öz aralarynda ýapyk ýagdaýda ylalaşmak we olaryň ykdysady kuwwatларыnyň bir ýere aşa köp jemlenmek howpy astynda durýar.

9.7. Häzirki zaman bazarynyň nusgalary

Birbada ykdysadyýetiň her bir pudagyny we ýaýrawyny aýry-aýrylykda öwrenmek synanyşygy kyn bolardy, çünki olaryň sany örän köpdür. Diýmek, häzirki zaman bazar ykdysadyýetini häsiýetlendirýän, onuň aglaba pudaklarına we ýaýrawlarına mahsus bazar düzümleriniň ýa-da nusgalarynyň esasyларыndan diňe birnäçesiniň üstünde durlup geçilmegi has dogry bolar.

Ykdysatçylar biri-birlerine meňzemeýän dört sany bazar ýagdaýyny tapawutlandyrýarlar, olara ***sap bäsdeşlik, sap monopoliýa, monopolistik bäsdeşlik we oligopoliýa*** degişlidir. Häzirki zaman bazarynyň bu dört sany nusgasy önümiň standartlaşdyrylandygyna ýa-da dürli-dürli kysymdadygyna, täze kärhanalaryň pudaga aralaşyp bilmeginiň ýeňildigine ýa-da kyndygyna garamazdan, pudakdaky kärhanalaryň sany bilen tapawutlanýarlar.

Häzirki zaman bazarynyň bu nusgalarynyň esasy sypatlaryna häsiýetnama bereliň.

Sap bäsdeşlik bazarynyň aýratynlyklary:

- garaşsyz kärhanalar köp hem-de bazaryň üstünden gözegçilik ýok;
- nyrhларыň üstünden gözegçilik ýok hem-de olar bazaryň özünde kesgitlenilýär;

- häsiýetleri we hili boýunça harytlaryň tapawutlandyrmalary ýok;

- bazara aralaşmak we ondan çykmak aňsat.

Sap monopoliýa bazarynyň aýratynlyklary:

- bir önümiň we bir iri kärhananyň bolmagy;

- hakykatda nyrhларыň üstünden doly gözegçilik edilmegi;

- haryt dürlüleşmesiniň bolmazlygy;

- bazara aralaşmak üçin çynlakaý kynçylyklaryň bolmagy.

Monopolistik bäsdeşlik bazarynyň aýratynlyklary:

- birmeňzeş harytlary we hyzmatlary öndürýän kärhanalaryň köpsanlysynyň bolmagy;

- nyrlara täzir etmegiň harytlaryň bir görnüşini beýlekilerine çalyşmak mümkinçiligi arkaly çäklendirilmegi;

- bazara aralaşmak we ondan çykmak birneme ýeňil bolup, harytlaryň we hyzmatlaryň özboluşly bazarlar üçin dürlüleşen bolmagy.

Oligopoliýa bazarynyň aýratynlyklary:

- birmeňzeş harytlary we hyzmatlary öndürýän iri kärhanalaryň bolmagy;

- “nyrh babatyndaky önbaşçynyň” täsiriniň ýüze çykmagy;

- standartlaşdyrylanlaryndan başga harytlaryň düýpli dürlüleşmesi;

- bazara aralaşmagyň kyn bolmagy we köp maýa goýumlaryny talap etmegi.

10-njy bap. Bazar ykdysadyýetiniň işlemegi

10.1. Bazar we bazar ykdysadyýeti

Bazar gatnaşyklarynyň ilerleýjilikli ösüşi obýektiw halda bazar ykdysadyýetiniň emele gelmegine getirýär. “**Bazar**” we “**bazar ykdysadyýeti**” diýen düşünjeler şol bir zady aňlatmaýar. Bazar haryt önümçiligi dörali bari ol ýa-da başga bir formada ýaşap gelýär. Bazar ykdysadyýeti bazaryň ösmeginiň ýokary derejesi bolup dursa-da, haryt önümçiligi we bazar hemme wagtlarda we hökmany suratda bazar ykdysadyýetine getirmeýärler.

Bazar ykdysadyýeti – haryt öndürijiler (satyjylar) bilen sarp edijileriň arasyndaky haryt aluw-satuwy arkaly amala aşyrylýan göni baglanyşyklara esaslanýan hojalyk ulgamydyr. Bazar ykdysadyýetiniň esasy sypatlary şulara syrygýar:

- önümçilik serişdelerine hususy eýeçilik;
- telekeçiligiň erkinligi;
- ykdysady hyzmatdaşlary saýlap almak erkinligi;
- ykdysady aragatnaşyklara gatnaşyjylaryň hususy nepiniň öňe sürülmegi;
- ykdysadyýetiň bazar faktorlary arkaly öz-özünden düzgünleşmegi;
- döwletiň bazara iň az derejede gatyşmagy.

Bazar ykdysadyýeti işiň önümçilik, ulag, banklar, söwda ýaly esasy ugurlaryny özüne birikdirdi. Harytlaryň öndürijiden sarp edijä tarap hereket etmeginde olaryň her biriniň belli bir hyzmaty bardyr. Şonluk bilen, bazar ulgamy bitewi sazlaşykly mehanizm bolup, onuň ähli bölekleri sarp edijiniň islegleriniň kanagatlandyrylmagyna nazarlandyrylan ahyrky netijäni gazanmak üçin işleýär.

Bazar ykdysadyýetiniň baş maksady erkin jemgyýetiň hojalyk durmuşynyň usulyny emele getirmekden hem-de şonuň esasynda milli hojalygyň depginli ösüşini we ilatyň ýokary hilli ýaşaýşyny üpjün etmege ukyply, netijeli işleýän hojalyk ulgamyny döretmekden ybaratdyr.

Ilatyň ýaşaýşynyň hiliniň ýokarlanmagy jemgyýetiň islegleriniň, onuň maddy we ruhy medeniýetiniň kanunalaýyk ýagdaýda ýokary görterilmegini beýan edýär, munuň özi hem maddy we maddy däl önümçilikleriň ösmeginiň we kämilleşmeginiň netijesi bolup durýar.

Şonuň üçin bazar ykdysadyýeti mahalynda ykdysady mejburylyk öndürijileri önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmaga itekleýär. Bazar önümçiligini çäýe we hereketjeň edýär, oňa çykarylýan jemgyýetçilik zerur harajatlary kesgitleýär we nyrhлары düzgünleşdirýär, ylmyň we innowasiýa işiniň soňky gazananlaryny peýdalanmaga mejbur edýär.

Bazar ykdysadyýeti örän hereketjeň ulgamdyr, ol diňe bir ykdysady işleri erkinleşdirmek bilen çäklenmän, eýsem bazar gatnaşyklary bilen göz-göni baglanyşykly elementleriň täsiri astynda bolup geçýän üýtgeşmeleri düzgünleşdirmäge mümkinçilik berýän mehanizmi-de döredýär.

10.2. Bazar ykdysadyýetiniň elementleri

Bazar ykdysadyýetiniň işlemegi tutuşlygyna alnanda, bazar ulgamyny emele getirýän belli bir elementleriniň bolmagyny göz önünde tutýar.

Bazar ykdysadyýetiniň **birinji** we iňňän möhüm elementi hökmünde **öndürijiler we sarp edijiler** çykyş edýär. Olar

jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň barşynda birleriniň haryt öndüren, beýlekileriniň bolsa ony sarp eden mahalynda emele gelýärler.

Bazar ykdysadyýetiniň **ikinji** elementi **ykdysady taýdan aýrybaşgalaşmak** bolup durýar, ol eýeçiligiň hususy we önümçilik birliklerini bilelikde dolandyrmak esasyndaky garyşyk formalary bilen şertlendirilendir.

Bazar ykdysadyýetiniň **üçünji** möhüm elementi **nyrhlardyr**. Nyrh aýratyn öwrenilmäge degişli düşünjedir. Şu ýerde iki zady bellemek gerek. Birinjiden, nyrh hyrydarlygyň we hödürlemäniň netijesinde emele gelýär, olaryň mynasybeti bolsa bazardaky ýagdaýa görä üýtgäp durýar. Ikinjiden, nyrh belli bir geografik sebitde öndürilen anyk haryda bazar gatnaşyklarynyň täsir ediş ýaýrawyny kesgitleýär. Bu ýaýrawyň çäkleri hem alyş-çalyş bilen baglanyşykly aýlanyşyk çykdajylary bilen kesgitlenilýär.

Bazar ykdysadyýetiniň **dördünji** möhüm elementi iki sany zatdan, ýagny **hyrydarlykdan we hödürlemeden** ybaratdyr. Bazarda hyrydarlyk harytlara bolan isleg görnüşinde ýüze çykýar. Sarp edijiler harytlary emele gelen nyrhlara we öz pul girdejilerine görä satyn alyp bilýärler. Hyrydarlyk we hödürleme bazar mehanizminiň iňňän möhüm elementleri bolmak bilen, maddy nygmatlary öndürijileriniň we olary sarp edijileriniň arasyndaky hemişelik baglanyşygy üpjün edýärler.

Bazar mehanizminiň **bäşinji** elementi **bäsdeşlikdir**. Ol peýdanyň aňrybaş köpelmegini we şonuň esasynda hem önümçiligiň geriminiň giňeldilmegini üpjün edýär. Bäsdeşlik bazar subýektleriniň we deňölçeçlilikleri düzgünleşdiriş mehanizminiň özara täsir edişmekleriniň formasy hökmünde

çykyş edýär. Ol ykdysadyýetiň ilerleýjilikli ösüşine itergi berýär. Bäsdeşligiň esasy wezipesi nyrhlar, peýdanyň kadasy, bank göterimleri ýaly ykdysady düzgünleşdirijileriň derejelerini kesgitlemekden ybaratdyr.

10.3. Bazaryň düzümi we görnüşleri

Bazaryň düzümi çylşyrymly bolup, ol ykdysadyýetiň ähli ýaýrawlaryny öz täsiri astyna alýar. **Bazaryň ykdysady düzümi** şular bilen kesgitlenilýär:

- eýeçiligiň formalary (döwlet eýeçiligi, hususy, bilelikdäki, garyşyk eýeçilik);
- önüm öndürijileriň düzümi döwlete degişli, kärende, kooperatiw, hususy kärhanalardan, orta, kiçi we mikrokärhanalardan, ýekebara telekeçilerden ybarat bolup, ol ýa-da beýleki hojalyk subýektleriniň tutuş ykdysadyýetdäki tutýan bölegine bagly bolup durýar;
- haryt aýlanyşygy ýaýrawynyň aýratynlyklary;
- eýeçiligiň döwletiň garamagyndan aýrylmagynyň we hususyýetleşdirilmeginiň derejesi;
- söwdanyň ýurtda hereket edýän görnüşleri.

Düzümi babatda bazarlary dürli alamatlar we ölçegler boýunça aşakdaky toparlara bölmek mümkin:

1. Bazar gatnaşyklarynyň obýektleriniň ykdysady niýetlenilişi boýunça:

- maýanyň senagat maksatly harytlarynyň bazary;
- sarp ediş harytlarynyň we hyzmatlarynyň bazary;
- zähmet bazary;
- “nou-hau” bazary;
- çig mal bazary;

- gymmatly kagyzlaryň bazary we ş.m.

2. *Geografik ýagdaýy boýunça:*

- ýerli bazar;
- milli (ýurduň içindäki) bazar;
- dünýä bazary.

3. *Pudaklaýyn ugurlar boýunça* – awtomobil, nebit, maýa goýum, kompýuter bazarlary we ş.m.

4. *Harytlaryň satylyş häsiýeti boýunça* – lomaý we bölek satuw bazarlary.

5. *Bäsdeşligiň çäklendiriliş derejesi boýunça* – kämil bäsdeşlikli, monopoliýalaýyn bäsdeşlikli, oligopoliýa we monopoliýalaýyn bazarlar.

6. *Ykdysadyýetde kanunçylygyň berjaý edilişini nazara almak bilen:*

- kanuny, resmi bazarlar;
- kanunlaşdyrylmadyk “ýaşyryn” we “gara” bazarlar.

Bazarlaryň düzümi taýdan öwrenilmegi olaryň esasy görnüşleriniň bölünip çykarylmagyna mümkinçilik berýär.

Harytlaryň we hyzmatlaryň bazary. Bu topara bazarlaryň aşakdaky görnüşleri girýär:

- sarp etmek üçin niýetlenilen, ýagny azyklyk we azyk däl harytlaryň bazary;
- hyzmatlaryň, ýagny durmuş hyzmatlarynyň, ulag, jemagat hyzmatlarynyň bazary;
- ýaşayyş jaýlarynyň we önümçilik däl maksatly binalaryň bazary.

Önümçilik faktorlarynyň bazary. Onuň düzümine şular girýär:

- gozgalmaýan emlägiň bazary;
- zähmet gurallarynyň bazary;

- çig mallaryň we materiallaryň bazary;
- energetiki resurslaryň bazary;
- gazylyp alynýan peýdaly baýlyklaryň bazary.

Maliýe bazarlary:

- maýa goýum bazary;
- gymmatly kagyzlaryň bazary. Onda paýnamalar, obligasiýalar satylýar, fýuçers geleşikleri baglaşylýar we ş.m. amallar geçirilýär;
- walýuta bazary.

Intellectual önümleriň, ýagny innowasiýalaryň, oýlap tapyşlaryň, maglumat beriş hyzmatlarynyň, edebiýat we sungat eserleriniň bazary.

Işçi güýjüniň bazary. Ol zähmet resurslarynyň hereketiniň ykdysady formasy bolup, şonda işçi güýji bazar ykdysadyýetiniň kanunlaryna laýyklykda hereket edýär.

Sebitleýin bazarlar. Olara ýerli, ýurduň içindeki milli hem-de daşary, ýagny halkara bazarlar degişlidir.

10.4. Bazar infrastrukturasyny

Bazaryň infrastrukturasyny – munuň özi dürli bazarlaryň kadaly işlemegini üpjün edýän döwlet we telekeçilik-täjirçilik kärhanalarynyň, guramalarynyň we edaralarynyň köplügidir.

Haryt bazarynyň infrastrukturasyny lomaý we bölek satuw söwdasyny, auksionlary, ýarmarkalary, haryt biržalaryny, söwda öýlerini, daşary söwda firmalaryny we birleşiklerini, ulag we aragatnaşyk gulluklaryny öz içine alýar. Ol maliýe we zähmet bazarlarynyň infrastrukturasyny bilen hem baglanyşyklydyr.

Maliýe bazarynyň infrastrukturasyna bank ulgamynyň ähli düzüm bölekleri, ýagny täjirçilik banklary, waluta we gymmatly kagyz biržalary, dellalçylyk gulluklary, ätiýaçlandyryş kompaniýalary we bazar hojalygyna maliýe-karz hyzmatlaryny etmegiň aragatnaşyk saklamak boýunça degişli ulgamy bar bolan beýleki formalary girýär.

Zähmet bazarynyň infrastrukturasyna iş bilen üpjün ediş gulluklary ýa-da zähmet biržalary, işçi güýjüne bolan hyrydarlygy we onuň hödürlenilişini hasaba alyş ulgamy, işgärleri gaýtadan taýýarlaýyş, jemgyýetçilik işlerini guraýyş, ilatyň we işçi güýjüniň migrasiýasyny düzgünleşdiriş, kömek pullaryny töleýiş ulgamlary degişlidir.

10.5. Bazar ykdysadyýetiniň artykmaçlyklary we kemçilikleri

Bazar ykdysadyýetiniň artykmaçlyklary:

- önümçiligi ösdürmekde maýanyň, işçi güýjüniň, harytlaryň, puluň eýeleriniň döwlet tarapyndan kesgitlenilen kanunçylygyň çäklerindäki ykdysady erkinligi;
- bazarlarda satyn alyjylar tarapyndan isleg bildirilýän harytlary we hyzmatlary öndürmegiň we ýerleşdirmegiň netijeli guralmagy;
- bazar gatnaşyklarynyň subýektleriniň paýlaýyş we alyş-çalyş ýollary boýunça harytlaryň hereketiniň üýtgäp durýan şertlerine çéýelik bilen uýgunlaşmagy;
- haryt öndürijileriň ylmy-tehniki ilerlemäniň gazananlaryna we satyn alyjylaryň bazardaky islegleriniň üýtgeýşine duýgurlygy;

- tölege ukyply hyrydarlyga laýyklykda, harytlary we hyzmatlary öndürmegiň ýokary düşewüntligi ugrundaky bazar bäsdeşliginiň ösmegi;

- harytlara we hyzmatlara bolan tölege ukyply hyrydarlygy ýokary hilli kanagatlandyrmak ukyby;

- bar bolan resurslaryň olary önümçiligiň aýgytlaýjy ýerlerinde başarlaň jemlemek arkaly rejeli paýlanylmagy.

Bazar ykdysadyýetiniň kemçilikleri:

- köpçülik bolup peýdalanylýan harytlary we hyzmatlary öndürmek üçin höwes döretmezligi;

- zähmete we girdeji gazanmaga aňrybaş kepil geçmezligi;

- düýpli ylmy barlaglary maliýeleşdirmäge doly mümkinçiligi üpjün etmezligi;

- daşky tebigy gurşawyň önümçilik galyndylary bilen hapalanmagyndan goramagyň ygtybarly ykdysady mehanizminiň bolmazlygy;

- durmuş taýdan zerur harytlaryň däl-de, köp halatlarda uly maýasy bar adamlaryň bähbitlerine nazarlanan bolmagy.

Ösen bazar ykdysadyýeti mahalynda şol kemçilikleri düzetmek üçin döwlet öz düzgünleşdiriş çärelerini görýär. Aslyýetinde häzirki wagtda döwlet tarapyndan düýbünden düzgünleşdirilmeýän sap bazar ykdysadyýeti dünýäniň ýekeje ýurdunda hem ýokdur.

10.6. Bazar ykdysadyýetiniň netijeli işlemegi

Bazar ykdysadyýetiniň netijeli işlemegi birnäçe şertleriň bolmagyny göz önünde tutýar.

1. Şol şertleriň bazaryň hut öz mazmunyndan gelip çykýan esasy birisi *hojalyk subýektleriniň ykdysady erkinligi we özbaşdaklygy* bolup durýar. Her bir subýekt haýsy harytlary we hyzmatlary näçe mukdarda öndürmelidigini, bazaryň ýagdaýyny nazara almak bilen, olary nähili nyrhlar boýunça ýerleşdirmelidigini kesgitlep bilýär.

2. Bazar ykdysadyýeti *eýeçiligiň köpdürlüligine* daýanmak bilen netijeli işläp bilýär. Bu şertiň durmuşa geçirilmegi, birinjiden, ykdysadyýetiň aýry-aýry böleklerinde *eýeçiligiň ol ýa-da beýleki formalarynyň has netijelidigini* ýüze çykarmaga, ikinjiden, şahsyýete *hojalyk işiniň belli bir formasyny saýlap almak hukugyny amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.*

3. Bazar ykdysadyýetiniň esas goýujy sypatlarynyň biri hökmünde sagdyn bäsdeşlige goldaw bermegiň zerur şerti harytlary öndürmekde we ýerleşdirmekde *monopolizm hadysalaryna ýol berilmezligi* bolup durýar.

4. Bazar ykdysadyýetiniň işlemegi bazar nyrlarynyň harytlara we hyzmatlara bolan *hyrydarlygyň we hödürlemäniň iýtgap durýan mynasybetiniň* täsiri astynda emele gelmegini göz önünde tutýar.

5. *Sarp edijiniň bähbitleriniň öňe tutulmagy.* Gytçylykly ykdysadyýetde öndürijiniň sarp edijiniň üstünden agalyk etmegi gutulgysyzdyr. Bazar ykdysadyýetinde bazar harytlar bilen doýgun bolan mahalynda sarp ediji ugrunda, satyn alyjy ugrunda göreş başlanýar, önümçilik şolara nazarlandyrylýar. Sarp edijä nazarlanylmagy bazaryň hakyky we bolup biljek islegleriniň öwrenilmegini talap edýär.

6. *Maliýe we pul ulgamynyň durnuklylygy.* Bazar ykdysadyýetiniň işleýiş mehanizminde milli pul birligini

pugtalandyrmak, döwlet býujetiniň defisitini aradan aýyrmak, öndürijiliksiz çykdajylary kemeltmek, çeýe bank ulgamyny döretmek boýunça karzyň we pul massasynyň netijeli dolandyrylmagyny üpjün edýän ykdysady usullar göz önünde tutulmalydyr.

7. Ykdysadyýetiň açyklygy. Bu şert kärhanalara we guramalara bellenen düzgünleri berjaý etmek bilen, daşary ykdysady aragatnaşyklary ýola goýmaga we daşary ykdysady amallary ýerine ýetirmäge hukuk bermek arkaly durmuşa geçirilýär. Daşary ýurtly telekeçilerem öz gezeklerinde içerki milli bazarda diňe bir haryt öndürijiler hökmünde däl, eýsem emläk eýeleri hökmünde-de çykyş etmäge hukuk alýarlar.

8. Ilatyň durmuş goraglylygynyň üpjün edilmegi. Ösen bazar ykdysadyýetli ýurtlarda durmuş taýdan goraýyş ulgamy tutuşlygyna alnanda emele gelendir we netijelidigini görkezýär. Ozaly bilen ol ilatyň iş bilen rejeli meşgullygy, işsizlik boýunça kömek puluny tölemek, ilatyň girdejilerini hümmetsizlenmäge görä indeksleşdirmek, mätäçlik çekýän raýatlara, çagaly maşgalalara, az girdejili adamlara hemaýat etmek ýaly çäreleriň durmuşa geçirilmegini göz önünde tutýar.

9. Ykdysadyýetiň bazar gatnaşyklary bilen ýeterlik gurşalyp alynmagy, haryt, maliýe bazarlarynyň, işçi güýjüniň bazarynyň doly güýjünde işlemegi. Häzirki wagtda Türkmenistanda döwlet haryt-çig mal biržasy, zähmet biržalary işleýär.

10. Ösen infrastruktura, ýagny önümçiligiň we adamlaryň ýaşaýşynyň umumy şertlerini üpjün edýän pudaklaryň we hojalyk gulluklarynyň toplumy. Önümçilik we sosial-durmuş infrastrukturalary öz aralarynda tapawutlanýarlar.

10.7. Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary

Dünýä tejribesinde bazar ykdysadyýetiniň bitewi nusgasy ýokdur. Olaryň özboluşlylygy anyk ýurduň ösüşiniň taryhy aýratynlyklaryna, onuň ykdysady ösüşine, döwlet we jemgyýetçilik düzüm birlikleriniň mynasybetine, jemgyýetçilik ösüşiniň ileri tutulýan ugurlarynyň saýlanylyp alnyşyna we ş.m. bagly bolup durýar. Şu manyda, köplenç, bazar ykdysadyýetiniň amerikan, ýapon, nemes we şwed nusgalary bölünip çykarylýar.

Amerikan nusgasy. Bu nusga “kapitalizmiň liberal nusgasy” diýen ada eýe boldy. Onuň häsiýetli sypatlary şulardyr:

- döwlet eýeçiliginiň tutýan böleginiň az bolmagy;
- döwletiň ykdysadyýeti düzgünleşdirmäge örän az gatnyşmagy;
- telekeçiligiň hemme çäreler arkaly höweslendirilmegi;
- ilatyň baý we pukara gatlaklara çürt-kesik bölünmegi;
- kärhanalaryň dolandyryjylary we hünärmenleri bilen işgärleriniň arasynda iş hakynyň derejesi boýunça uly tapawudyň bolmagy;
- ilatyň az üpjünçilikli toparlarynyň ýaşayşynyň oňşar ýaly derejede bolmagy.

Ýapon nusgasy. Ýapon nusgasynyň esasy sypatlaryna şular degişlidir:

- milli ykdysadyýetiň esasy ösüş ugurlaryna döwletiň ýokary derejede täsir etmegi;

- kärhanalarda işgärleriň ömürlük hakyna tutulmagynyň giňden ýaýramagy, olaryň umumy bähbitler esasynda birleşmegi, işgärleriň dolandyryşa we çözgüt kabul edilişine çekilmegi;

- kärhanalaryň dolandyryjylary we hünärmenleri bilen işgärleriniň arasynda iş hakynyň derejesi boýunça tapawudyň az bolmagy;

- durmuş ugra nazarlanyş. Döwlet durmuş deňsizligine garşy göreş alyp barýar, raýatlar kesellän, işsiz galan, pensiýa çykan halatlarynda olaryň durmuş hukularynyň berjaý edilmegine gözegçilik edýär. İşleýänleriň durmuş meseleleriniň çözülmegi boýunça borçlar korporasiýalaryň we kärhanalaryň üstüne ýüklenilýär.

Nemes nusgasy. Öz durmuş-ykdysady mazmuny boýunça ol ýapon nusgasyna ýakyndyr. Bazar ykdysadyýetiniň nemes nusgasynyň tapawutly aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr:

- ykdysadyýete döwlet tarapyndan güýçli täsir edilmegi. Ol, esasan, durmuş meseleleri çözülen-de ýüze çykýar;

- esasy makroykdysady görkezijileriň meýilnamalaşdyrylmagy. Bu ýörelge Germaniýada XX asyryň yetmişinji ýyllarynyň başlarynda girizildi. Şonuň ýaly-da, bu ýurtta kärhananyň işgärleriniň onuň eýeçiligine gatnaşmagyny göz önünde tutýan durmuş hyzmatdaşlyk ýörelgesi-de durmuşa geçirildi;

- nemes nusgasynda ýapon nusgasynda bolşy ýaly, banklara uly ähmiýet berilýär, şonda Merkezi bankyň ygtyýarlyklary has uludyr;

- ýapon nusgasynda bolşy ýaly, kärhananyň ýolbaşçylarynyň we işgärleriniň iş haklarynyň derejelerindäki tapawut ujypsyzdyr.

Bazar ykdysadyýetiniň **şwed nusgasy**na, ozaly bilen, durmuş ugra güýçli nazarlanylyş we kuwwatly döwlet düzgünleşdirilişi mahsusdyr. Salgyt salmagyň ýokary kadasy döwlete esli möçberdäki maliýe serişdelerini jemlemäge we olary durmuş wezipeleriniň çözülmegine gönükdirmäge mümkinçilik berýär. Netijede, bu ýurtda işsizlik iň az derejede saklanylýar, ilatyň alýan girdejileri bolsa esli derejede gyrađeňleşendir.

Beýan edilenler hem-de beýleki ýurtlarda bazar ykdysadyýetiniň iş tejribesi umumylaşdyrylanda, milli bazar ykdysadyýetleriniň köpsanly ösüş nusgalarynyň, belli bir derejedäki şertli ýagdaýda, iki sany nusga, ýagny liberal we durmuş ugra nazarlandyrylan nusgalara syrygýandygyny bellemek bolar.

Bazar ösüşiniň **liberal nusgasy**na, ozaly bilen, hususy eýeçiligiň agalyk etmegi, hususy telekeçilige hemme çäreler arkaly goldaw berilmegi mahsusdyr. Döwletiň ykdysady wezipeleri, esasan, makroderejede durmuşa geçirilýär. Şeýle ulgamda durmuş deňligi ýörelgesi aýratyn öňe sürülmeýär, döwletiň durmuş işi bolsa, esasan, ilatyň iň mätäçlik çekýän gatlaklaryna gönükdirilýär. Ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň arasynda bu nusga ABŞ we Beýik Britaniýa has ýakyn durýar.

Durmuş ugra nazarlandyrylan bazar ykdysadyýetine üznüksiz önümçilik hadysalaryny düzgünleşdirmekde we durmuş meselelerini çözmekde döwletiň ornunyň uly bolmagy mahsusdyr. Döwletiň durmuş syýasaty

jemgyýetiň ähli agzalary babatynda ýöredilýär. Ilatyň iş bilen meşgullygy, girdejileriniň derejesi, aýry-aýry halatlarda nyrhlar düzgünleşdirilýär. Şonda döwletiň düzgünleşdiriş wezipesi hojalyk işiniň diňe makroderejesine däl, eýsem mikroykdysadyýetiň subýektlerine-de ýaýradylýar. Durmuş ugra nazarlandyrylan bazar ykdysadyýeti Şwesiýa, Germaniýa, Awstriýa ýaly ýurtlara, hususan, Türkmenistana hem mahsusdyr.

11-nji bap. Bazar gatnaşyklarynyň mehanizmi

11.1. Bazar we bazar gatnaşyklary

Haryt önümçiligi ösdügiçe bazaryň özi-de, ol baradaky düşünje-de çylşyrymlaşýar. Bazar düşüncesini sözün giň we dar manylarynda bermek bolýar. ***Giň manydaky bazar*** – bu jemgyýetçilik önümçiliginiň ähli ýaýrawlarynda hereket edýän ykdysady gatnaşyklaryň ýüze çykmagynyň belli bir ulgamydyr. ***Dar manydaky bazar*** – munuň özi harytlaryň aýlanyş ýaýrawydyr, şonda hojalyk işiniň satmak üçin niýetlenilen işlerini we hyzmatlaryny hem goşmak bilen, işleg ödeýiş gymmatyna eýe bolan önümleri satuwa çykarylýar.

Bazar diňe bir ykdysady, syýasy, durmuş däl, eýsem moral-etiki mazmuna eýe köptaraplaýyn düşündir. Ol ahyrky maksat bolman, eýsem ýurduň ýokary netijeli ykdysadyýetini berkarar etmek, ylmy-tehniki ilerlemäniň soňky gazananlaryny peýdalanmak üçin gural bolup hyzmat edýär.

Türkmenistanda döwrüň talaplaryna gabat gelýän bazar gatnaşyklarynyň esaslandyrylmany ýönekeý iş däl. Bu ýerde çylşyrymly meseleler we çylşyrymly ýagdaýlar ýüze çykýar. Geljegiň nusgasyny obýektiw kanunalaýyklyklardan we ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň emele gelen ýagdaýyndan ugur alyp düzmek mümkin. Bu babatda Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda milli ykdysadyýetiň düzgünleşdirilýän bazar nusgasy baradaky taglymatynyň öňdengörüjilikli, adalatly we parasatly häsiýete eýedigini aýratyn belläp geçmek zerurdyr.

Şeýlelikde, Türkmenistanda bazar gatnaşyklarynyň häsiýeti jemgyýetçilik gurluşynyň ykdysadyýet, syýasat, aňyýet aýratynlyklaryndan gelip çykýar.

Bazar nazaryýeti nukdaýnazaryndan satyjylar bilen satyn alyjylaryň arasyndaky bazar gatnaşyklarynyň umumy çyzgydy arabaglanyşyklaryň şu ulgamy görnüşinde emele gelýär: **haryt we onuň nyrhy – pul – täze haryt we onuň täze nyrhy.** Şol çyzgytdan, **birinjiden,** bazary emele getirmek, ýagny dükanlary we ammarlary harytlar bilen doldurmak, **ikinjiden,** gerekli harydy satyn alyp bolýan berk hümmetli puly herekete girizmek zerurlygy gelip çykýar. Şonuň bilen baglylykda bazar gatnaşyklarynyň kadaly işlemeginden ötri harytlaryň arasy üzülmän aýlanmagy (aluw-satuwy) üçin zerur mukdardaky puluň bolmagy talap edilýär.

Bazaryň kadaly işlemeginiň ugur alyş şertleriniň biri şundan ybarat, ýagny girdejileriň (harytlara bolan tölege ukyply hyrydarlygyň) ösüşi önümçiligiň, degişlilikde harytlaryň we tölegli hyzmatlaryň hödürlenişiniň hem ösüşinden ozup geçmeli dälidir.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde hojalygy alyp barmagyň ýörelgeleri hakynda gürrüň edilýän mahalynda ykdysady hadysalaryň öz akymyna görä ösýändigini, dolandyryşyň täsirine ujypsyz derejede sezewar bolýandygyny bellemek gerek. Şonuň üçin bazar ykdysadyýetini dolandyrmak babatynda diňe düzgünleşdirilýän bazar gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy ýerliklidir.

“Düzgünleşdirilýän bazar gatnaşyklary” diýen düşünje meseläniň düýp mazmunyny öz-özünden açyp görkezmeýär. Bu düşüňjäniň esasynda gatnaşyklaryň üç

sany özara baglanyşykly toparyny gurşap alýan ykdysady gatnaşyklar nusgasy göz önüne getirilýär.

Birinji topara bazar gatnaşyklary degişli bolup, olar üçin satyjylaryň we satyn alyjylaryň erkin gözlenmegi, bäsdeşlik, nyrhalaryň degişli özgermesi häsiýetlidir.

Ikinji topar – bu ykdysady hadysalary döwlet tarapyndan düzgünleşdirmek bilen baglanyşykly gatnaşyklardyr. Bu düzgünleşdiriş, ozaly bilen, ykdysady usullary ulanmak arkaly, hususan-da salgyt, maliýe we karz syýasatlarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Gatnaşyklaryň **üçünji toparyna** durmuş goraglylyk ulgamy degişli bolup, ol hem köpdürlülük häsiýetine eýedir. Oňa, ozaly bilen, ilatyň mätäçlik çekýän gatlaklaryna hemaýat edilmegi, puluň hümmetsizlenmeginden, bazar ýagdaýynyň üýtgemeginden, işsiz galmak mümkinçiliginden goralmagy degişlidir.

Bazar mehanizmi düýbünden ulanyлмаýan ykdysadyýetiň hiç ýerde ýokdugyny dünýä tejribesinden görmek bolýar. Diýmek, bazar ýoluna düşülmegi ykdysady ösüş boýunça öňde goýulýan maksatlara ýetmegiň guralydyr.

11.2. Bazar mehanizminiň esasy elementleri

Islendik bazar, onuň anyk görnüşine bagly bolmazdan, üç sany esasy elemente daýanýar. Olara nyrhlar, hyrydarlyk we hödürleme, bäsdeşlik degişlidir. Bazar mehanizminiň hut şu esasy elementleri has jikme-jik seljerilip görülmegine mynasypdyr.

Bellenilip geçilişi ýaly, olaryň birinjisi **nyrhlardyr**. Nyrhalaryň üýtgemegi öndüriji üçin tehnologik işiň ugruny

saýlap almakda we önümçiligiň möçberini üýtgetmegiň zerurlygyny esaslandyrmakda nazarlanyş nokady bolup hyzmat edýär.

Bazar mehanizminiň ikinji elementi **hyrydarlyk we hödürleme** bolup durýar. Hyrydarlyk bilen hödürlemäniň arasyndaky mynasybetiň üýtgemegi bazar nyrlarynyň deňagramlylyk nyrry diýilýäniniň töwereginde üýtgäp durmagyna getirýär. Şol üýtgäp durmalaryň üsti bilen nyrlaryň, hyrydarlygyň we hödürlemäniň deňeçerligi, ahyrsoňunda hem önümçiligiň we sarp edişiň deňeçerliginiň üpjün edilýän derejesi emele gelýär.

Üçünji element **bäsdeşlikdir**. Her bir telekeçiniň maksady gazanylýan peýdanyň köp bolmagyndan, şonuň üçinem hojalyk işiniň geriminiň giňeldilmeginden ybaratdyr. Munuň özi gutulgysyz ýagdaýda telekeçileriň harytlary öndürmegiň we ýerleşdirmegiň has peýdaly şertleri ugrunda, önümçiligiň möçberleriniň artdyrylmagy ugrunda öz aralarynda göreşe girişmeklerine getirýär hem-de olar biri-birleri babatynda bäsdeş, ýaryşdaş bolup çykyş edýärler.

Bäsdeşlik bazar mehanizminiň zerur elementidir. Emma onuň häsiýeti dürli-dürli bolýar, bu hem bazar deňagramlylygyny gazanmagyň usulyna düýpli täsir edýär.

11.3. Bazaryň düzüm birlikleriniň esasy kysymlary

Bazar bäsdeşligi häsiýetindäki tapawutlar bazaryň dürli düzüm birlikleriniň bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Olar biri-birlerinden şol bazarda hereket edýän subýektleriň sany we ululygy, olar tarapyndan satuwa çykarmak üçin öndürilýän önümleriň häsiýeti, bazara täze subýektleriň aralaşmak we

ondan çykmak mümkinçilikleri, şonuň ýaly-da ykdysady çözümleri kabul etmek üçin zerur bolan maglumatlaryň elýeterlilik bilen tapawutlanýarlar.

Bazar mehanizmi ***erkin we kämil bäsdeşlik şertlerinde*** has netijeli işleýär. Şonda bazardaky ýagdaý şu alamatlar bilen häsiýetlendirilýär:

- satyn alyjylaryň we satyjylaryň köp bolmagy;
- önümçilik faktorlarynyň ýokary derejedäki hereketjeňligi;
- bazara aralaşmakda we ondan çykmakda päsgelçiligiň bolmazlygy;
- satylýan önümleriň hiliniň bir (standartlaşdyrylan) bolmagy;
- ähli hojalyk subýektleri üçin bazar baradaky maglumatlara deň derejedäki elýeterlilik bolmagy.

Eger kämil bäsdeşligiň ýekeje alamaty ýetmeýän hem bolsa, şonuň ýaly bazar düzümine ***kämil däl bäsdeşlik*** mahsusdyr. Kämil däl bäsdeşligiň üç sany esasy görnüşi tapawutlandyrylýar:

• ***sap monopoliýa*** – bazarda harydyň ýa-da hyzmatyň satyjysy ýeke-täk bir kärhana bolanda hem-de şol kärhananyň we degişli pudagyň çäkleri özara gabat gelen mahalynda ýüze çykýar;

• ***oligopoliýa*** – pudakda kärhanalaryň azsanlysy bar bolanda ýüze çykýar;

• ***monopolistik bäsdeşlik*** – bazarda dürlüleşen görnüşdäki önümleri öndürýän kärhanalaryň has köpsanlysynyň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Şeýlelikde, bazar düzümi birlikleriniň kysmyna bagly bolmazdan, olaryň kadaly işlemeginiň zerur şerti hojalyk

gatnaşyklarynyň subýektleriniň ykdysady erkinligi we özbaşdaklygy bolup durýar.

11.4. Bazar mehanizminiň işleýşi

Bazar ykdysadyýetiniň işleýiş mehanizmi *üç sany esasy ýörelgä* esaslanýar:

- maržinal (aňryçäk) seljeriş;
- alternatiw saýlap alyş harajatlary;
- ykdysady taýdan rejelilik.

Maržinal seljeriş ýörelgesiniň esasynda bazar subýektleriniň orta däl-de, aňrybaş ululyklarynyň aýgytly täsiri astyndaky özüni alyp barylýary gurulýar. Maržinal çemeleşme bazar giňişliginiň işleýşiniň üznüksizligini üpjün edýär, hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybetinde çürtkesik üýtgäp durmalaryň mümkinçiligini aradan aýyrýar, haryt öndürijiler bilen sarp edijileriň arasyndaky ýagdaýyň deňagramly bolmagyna goltgy berýär.

Alternatiw saýlap alyş harajatlary ýörelgesi. Alternatiw saýlap alyş harajatlary göni harajatlaryň we resurslary peýdalanmagyň ýa-da telekeçileriň işiniň beýleki usullaryndan ýüz öwrülmege bilen baglylykda kemter alnan nepiň jemi hökmünde çykyş edýär. Bu ýörelge öndürijileri bar bolan resurslary has netijeli ulanmagyň ýollaryny agtarmaga mejbur edýär.

Ykdysady taýdan rejelilik ýörelgesi görüljek nepiň we harajatlaryň deňeşdirilip görülmegine esaslanýar. Rejeli çözgüt özgerip durýan wariantlaryň hataryndan saýlanylyp alynýar, olardan aňryçäk rejelisi harajatlaryň ýol berip bolýan iň aşak möçberine girdejiniň kepillendirilen

mukdarynyň alynmagyny üpjün edýär. Rejelilik ölçegi girdeji almaga aýratyn hukugyň bolmagy bilen kesgitlenilýär. Kärhanalar peýdany köpeltmäge çalyşýarlar, sarp edijiler bolsa maýalaryny çäkli peýdalanmak bilen bir hatarda öz ýagdaýlaryny gowulandyrmağa ymtylýarlar.

Şonlukda, bazar ykdysadyýetiniň agzalyp geçilen ýörelgeler esasynda gurulmagy ýagdaýyň deňagramly bolmagyny gazanmaga mümkinçilik berýär. Munuň özi biri-birine gapma-garşy durýan iki sany güýjüň, ýagny bir tarapdan, hyrydarlygyň we hödürlemäniň, beýleki tarapdan, bazar nyrhларыnyň peýdalanylmagyna esaslanýan bazar mehanizminiň esasy meselesidir.

11.5. Bazar gatnaşyklaryny düzgünleşdirmegiň mehanizmi

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde harytlary we hyzmatlary öndürmegiň tölege ukyply hyrydarlyga görä düzgünleşdiriliş mehanizmi şu düzüm böleklerini öz içine alýar:

- öndürijiler tarapyndan bazarda sarp edijilere satmak üçin haryt önümçiligi;
- haryt eýeleriniň eýeçilik hukugy;
- harytlaryň hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybeti boýunça bellenilýän bazar nyrhлары;
- sarp edijileriň tölege ukyply hyrydarlygy;
- bazarda hyrydarlygy kanagatlandyrmak üçin harytlaryň hödürlenilmegi;
- harytlary meýletin alyp satmak boýunça geleşikler;
- bazara gatnaşyjylaryň aralaryndaky erkin bäsdeşlik;

- bazardaky “oýun düzgünleriniň” jemgyýetiň ilerleýjilikli ösmeginiň hatyrasyna döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmagy.

Satyjylaryň aralarynda bäsdeşlik näçe güýçli bolsa, has ýokary hilli harytlaryň we hyzmatlaryň hödürlenilişi satyn alyjylaryň tölege ukyply hyrydarlygyndan şonça-da agyşýar, bazar nyrhy bolsa aşaklaýar. Elbetde, bu önümçiligiň azaldylmagyna getirýär. Tersine, satyjylaryň aralaryndaky bäsdeşlik gowşan mahalynda tölege ukyply hyrydarlyk gytçylygy emele getirmek we harytlaryň hiliniň peselmegi üçin şert döretmek bilen, harytlaryň hödürlenilişinden agdyk gelip başlaýar. Netijede, nyrh ýokarlanýar, pes hilli önümleriň we hyzmatlaryň öndürilmegi amatly bolýar, şeýle ýagdaý belli bir wagtda dowam edýär we soňra üýtgeýär.

12-nji bab. Karz-pul ulgamy

12.1. Pul ulgamynyň düzümi bölükleri

Önümçiligiň we telekeçiligiň ösmegine karz-pul ulgamy uly täsir edýär. Ol ýurtda pul aýlanyşygyny guramagyň formasy bolup çykyş edýär. Pul ulgamynyň iň möhüm düzümi bölüklerine aşakdakylar degişlidir:

1) **milli pul birligi** – onda harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlary aňladylýar. Türkmenistanda 1993-nji ýylyň 1-nji noýabryndan milli pul birligi hökmünde *manat* aýlanyşyga girizildi. 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan bolsa manadyň **denominasiýasy**, ýagny onuň nominal hümmetiniň üýtgedilmegi geçirildi. Şonuň netijesinde milli pul birliginiň narisateli hümmeti güýçlendi, töleg dolanyşygy ýeňilleşdi;

2) kanunçylyga laýyklykda nagt dolanyşykda töleg serişdesi bolup hyzmat edýän **kagyz pullaryň we şaýy pullaryň ulgamy**;

3) **pul emissiýasynyň ulgamy**, ýagny puly aýlanyşyga goýbermegiň kanunçylyk bilen berkidilen tertibi;

4) pul aýlanyşygyna dahylly meseleleri alyp barýan **döwlet edaralary**.

Pul aýlanyşygy ulgamynyň iki sany esasy kysymy bar:

- metal pullaryň aýlanyşyk ulgamy;
- karz pullaryň we kagyz pullaryň aýlanyşyk ulgamy.

12.2. Karzyň mazmuny hem-de wezipeleri

Häzirki zaman bazar ykdysadyýetinde “karz” diýlip, pul maýasynyň telekeçilere yzyna gaýtaryp almak, peýdalanylandygy üçin karz alyjy tarapyndan karzlaşdyryja

göterim tölemek şerti bilen belli bir möhletlik karz görnüşindäki hereketine düşünilýär.

Bazar ykdysadyýetinde karz möhüm wezipeleriň birnäçesini ýerine ýetirýär.

Birinjiden, karz jemgyýetçilik önümçiliginiň çygryny ýurtdaky bar bolan nagt pullaryň mukdary bilen kesgitlenilýän çäkden has giňeldýär;

Ikinjiden, karz gaýtadan paýlaýyş wezipesini ýerine ýetirýär. Şol mynasybetli hususy süýşürintgiler, kärhanalaryň erkin pul serişdeleri, döwletiň girdejileri ssuda maýasyna öwrülýär we ykdysadyýetiň düşewüntli ýaýrawlaryny maliýeleşdirmäge gönükdirilýär.

Üçünjiden, karz aýlanyşyk çykdajylarynyň tygşytlanylmagyna ýardam edýär. Onuň ösüşiniň barşynda bank hasaplaryndan we goýumlaryndan peýdalanmagyň dürli serişdeleri ýüze çykýar, nagt däl pul dolanyşygy önürdip ösýär, pul akymalarynyň aýlanyş tizligi ýokarlanýar.

Dördünjiden, karz maýanyň bir ýere jemlenilmegini we merkezleşdirilmegini çaltlandyryş wezipesini ýerine ýetirýär. Ol bäsdeşlik göreşinde işjeň peýdalanylýar, kärhanalaryň biri-birlerine goşulýşmak hadysasyna itergi berýär.

12.3. Karzyň formalary we olaryň ykdysady mazmuny

Bazar hojalygynda karzyň formalary dürli-dürlüdür.

Täjirçilik karzy kärhanalar, birleşikler we beýleki hojalyk subýektleri tarapyndan biri-birlerine haryt formasynda tölegini gaýra süýşürmek arkaly berilýär.

Bank karzy karz-maliýe edaralary (banklar, gaznalar, assosiasiýalar) tarapyndan islendik hojalyk subýektlerine pul ssudalary görnüşinde berilýär.

Sarp ediş karzy fiziki şahslara belli bir möhlet bilen uzak wagtlap ulanylýan sarp ediş harytlaryny satyn almak üçin berilýär.

Ipoteka karzy gozgalmaýan emlägi girewe goýmak arkaly uzak möhletlik ssudalar görnüşinde berilýär.

Döwlet karzy – döwletiň pul serişdelerini karz beriji bolup, ilatyň ýa-da hususy telekeçileriň bolsa karz alyjy bolup çykyş edýän mahalyndaky karz gatnaşyklarynyň ulgamy.

Halkara karzy ssuda maýasynyň dürli ýurtlaryň halkara maliýe-pul gatnaşyklary ýaýrawyndaky hereketini gurşap alýar. Şonda karz berijiler we karz alyjylar bolup banklar, hususy kärhanalar, döwlet, halkara guramalary we ş.m. çykyş edýär.

12.4. Karz-bank ulgamy

Häzirki zaman karz-bank ulgamy uzak döwürlerdäki taryhy ösüşiň we karzlaşdyryş edaralarynyň bazar ykdysadyýetiniň hajatlaryna uýgunlaşmagynyň netijesi bolup durýar. Institusional nukdaýnazardan karz-bank ulgamy döwlet tarapyndan ykdysadyýeti düzgünleşdirmek üçin işjeň peýdalanylýan pul-maliýe edaralarynyň toplumydyr.

Häzirki zaman karz ulgamynda üç sany esasy dereje, ýagny Merkezi bank, täjirçilik banklary we ýöriteleşen karz-maliýe edaralary bölünip çykýar.

Karz ulgamynyň **birinji derejesi** Merkezi bank bolup, ol möhüm wezipeleriň birnäçesini ýerine ýetirýär. Şol wezipeleriň arasynda aşakdakylary aýratyn görkezmek bolar:

- bank biletliriniň aýlanyşyga goýberilmegi (emissiýa wezipesi);

- döwletiň gyzyly pul ätiýaçlyk gorlarynyň saklanylmagy;
- beýleki karz edaralarynyň ätiýaçlyk gorlarynyň saklanylmagy;
- ykdysadyýetiň pul-karz düzgünleşdirilişiniň amala aşyrylmagy;
- täjirçilik banklarynyň karzlaşdyrylmagy we döwlet edaralaryna kassa hyzmatlarynyň edilmegi;
- hasaplaşyklaryň we pul geçirme amallarynyň geçirilmegi;
- karzlaşdyryş edaralarynyň işine gözegçilik edilmegi.

Karz ulgamynyň **ikinji derejesine** täjirçilik banklary degişli bolup, olar fiziki we ýuridiki şahslar hökmündäki müşderiler bilen gös-göni iş salyşýarlar. Täjirçilik banklarynyň hyzmatlarynyň arasynda şu görnüşler bölünip çykarylýar:

- göni karzlaşdyryş, ýagny gaýtaryp bermek, töleglilik we möhletlilik şertlerinde ssuda berilmegi;
- bank maýa goýumlary, ýagny bank tarapyndan paýnamalaryň, obligasiýalaryň satyn alynmagy;
- lizing, ýagny dürli görnüşdäki emlägiň we enjamlaryň bankyň arada durmagyndaky kärendesi;
- faktoring, ýagny müşderiniň algysynyň hasapdaky pulunyň haýal etmän ýa-da bergi üzüldigiçe inkasso edilmegi;
- trast amallary, ýagny müşderiniň maýasyny dolandýrmak boýunça amallar.

Karz ulgamynyň **üçünji derejesine** ýöriteleşen karz-maliýe edaralary – pensiýa gaznalary, ätiýaçlandyryş kompaniýalary, maýa goýum we ipoteka banklary, karz-süýşürintgi assosiasiýalary we ş.m. degişlidir. Olar özlerinde köp möçberlerdäki pul serişdelerini jemleýändigleri üçin pul syýasatyna uly täsir edýärler.

Ykdysadyýetiň kadaly işlemegi üçin bank ulgamynyň durnukly bolmagy zerurdyr. Bank ulgamynyň işlemeginiň bozulmagyna getirýän sebäplere şular degişlidir:

- milli puluň hümmetiniň durnuksyz bolmagy;
- Merkezi bankyň şowsuz karz-pul syýasaty;
- paýhassyz salgyt syýasaty;
- depozitleri ätiýaçlandyryş ulgamynyň bolmazlygy.

Karz-bank ulgamyny durnuklaşdyrmagyň çärelerine şular degişlidir:

- bank kanunçylygynyň kämilleşdirilmegi;
- iň aşak bank ätiýaçlyklarynyň derejesiniň we hasaba alyş stawkasynyň derejesiniň laýyk getirilmegi;
- karz-bank hyzmatlarynyň täze formalarynyň ösdürilmegi we karz bazarynyň sygymynyň düzgünleşdirilmegi.

12.5. Banklar we olaryň karz-maliýe amallary

Häzirki zaman ykdysadyýetinde bank kärhanalaryň, guramalaryň we ilatyň wagtlaýyn erkin pul serişdelerini çetden çekmek hem-de yzyna gaýtaryp beriş, töleglilik we möhletlilik şertlerinde karz bermäge jemlemek boýunça, şonuň ýaly-da töleg geçirmek, puly we gymmatly kagyzlary aýlanyşyga goýbermek boýunça amallary ýerine ýetirýän karz-maliýe edarasydyr.

Banklar passiw we aktiw amallary geçirýärler. Passiw amallar arkaly olar resurslary ýygnaýarlar. Aktiw amallaryň üsti bilen bolsa, olary ýerleşdirýärler.

Bankyň resurslary onuň öz serişdeleriniň we çetden çekilen serişdeleriň hasabyna emele gelýär.

Bankyň öz serişdeleri – paýdarçylyk we ätiýaçlyk maýasy, şonuň ýaly-da paýlanmadyk peýda.

Bankyň resurslarynyň esasy bölegi goýumlar (depozitler), sonuň ýaly-da kontokorrent we baglanyşdyryjy hasaplardaky pullar görnüşinde çekilýär.

Depozitler bankyň müşderileriniň süýşürtingilerinden başga ähli möhletli we möhletsiz goýumlarydyr. Olar iki görnüşde, ýagny “talap bildirilýänçä” diýilýän we möhletli hasaplar görnüşinde bolýar.

Kontokorrent – bankyň müşderi bilen ähli amallarynyň hasaby ýöredilýän bitewi hasap.

12.6. Karz-pul syýasatynyň gurallary

Karz-pul syýasaty Merkezi bank tarapyndan karzyň we pul aýlanyşygynyň ýagdaýyna meýilleşdirilen täsir etmek arkaly işewürlük derejesini düzgünleşdirmek maksady bilen geçirilýän özara baglanyşykly çäreleriň toplumydyr.

Merkezi bank karz-pul syýasatyny durmuşa geçirmekde esasy hyzmaty bitirýär. Şonluk bilen, ol ykdysady ösüş üçin amatly şertleri üpjün etmäge ymtylýar we ykdysady ösüşiň depginlerini düzgünleşdirmek, döwürleýin gaýtalanýan üýtgäp durmalary ýumşatmak, puluň hümmetsizlenmegini bökdemek, daşary ykdysady aragatnaşyklaryň deňagramlylygyny gazanmak ýaly anyk maksatlara eýerýär.

Döwletiň Merkezi bankynyň karz-pul syýasatynyň iňňän möhüm gurallary şulardyr:

1. Maýa goýumlarynyň ösüşini çäklendirmek. Merkezi bank täjirçilik banklary tarapyndan amala aşyrylýan karz goýumlarynyň ösüşini çäklendirýär. Ol belli bir wagtyň dowamynda karz amallarynyň üstünden geçýän pullaryň

ýokarlanmagynyň täjirçilik banklary üçin göretim kadalaryny belleýär.

2. *Hasaba alyş-diskont we lombard syýasatlary.*

Olar ulanylan mahalynda Merkezi bank ýurduň beýleki banklarynyň esasy karzlaşdyryjysy bolup çykyş edýär. Ol banklardaky aýlanyşykda duran wekseller gaýtadan hasaba alnan mahalynda karzlary berýär, munuň özi diskont syýasaty bolýar; banklaryň gymmatly kagyzlarynyň girewine alnyp, karz berilmegi bolsa lombard syýasatydyr.

Karzar boýunça Merkezi bank tarapyndan kesgitlenilýän göterim derejesine resmi hasaba alyş-diskont ýa-da lombard göterim derejesi diýilýär. Hasaba alyş derejesini üýtgetmek arkaly Merkezi bank jemi hyrydarlyga we jemi hödürlemä täsir edýär.

3. *Açyk bazardaky amallar* – ätiýaçlyklary döwletiň karz ulgamyna goşmak ýa-da ol ýerden yzyna almak maksady bilen ýurduň Merkezi banky tarapyndan gymmatly gaznaçylyk kagyzlarynyň açyk bazarda satyn alynmagy ýa-da satylmagy.

4. *Iň aşak çäk ätiýaçlyklar syýasaty.* *Iň aşak çäk ätiýaçlyklar* täjirçilik banklaryna ýurduň Merkezi bankyndaky hasaplarda saklamak tabşyrylan belli bir pul möçberleridir.

Hökmany ätiýaçlygyň möçberini ýokarlandyryp, Merkezi bank täjirçilik banklarynyň işewürlük mümkinçiliklerini birneme bökdeýär, azaltmak bilen bolsa, ony höweslendirýär.

5. *Meýletin ylalaşyklar.* Olar ýurduň Merkezi banky bilen öz islegi boýunça işini belli bir çäklendirmeleriň astynda goýýan täjirçilik banklarynyň arasynda baglaşylýar.

13-nji bap. Maliýe ulgamy we salgyt-býujet syýasaty

13.1. Maliýe we jemgyýetiň ykdysady gatnaşyklar ulgamynda onuň orny

Eýeçiligiň ähli görnüşindäki kärhanalaryň, telekeçilik-täjirçilik guramalarynyň, şonuň ýaly-da ilatyň girdejileriniň jemgyýetiň mundan beýläkki ösüşini üpjün etmäge pul serişdeleriniň goruny döretmek üçin döwlet býujetine we ýerli býujetlere geçirilýän salgytlary we ýygymlary emele getirmek bilen baglanyşykly ykdysady gatnaşyklaryň köplügi *ýurduň maliýe ýagdaýyny* aňladýar. Bu ýagdaýy pul serişdeleriniň döwlet derejesinde onuň maliýesi hökmünde çykyş edýän merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik gaznalarynyň hereketi kesgitleýär.

“**Maliýe**” düşüňjesi goşmaça önümiň goşmaça gymmat görnüşindäki pul formasynyň öndürilmegi we aýlanmagy, ýurduň hajatlary we adamlaryň jemgyýetçilik we şahsy isleglerini kanagatlandyrmak üçin paýlanylmagy we peýdalanylmagy babatyndaky gatnaşyklaryň köplügiň mazmunyny aňladýar.

Maliýe birnäçe *wezipäni* ýerine ýetirýär:

- *toplaýyş wezipesi* serişdeleriň jemlenilmeginden we döwletiň işlemeginiň maddy binýadyny döretmekden ybarat;
- *düzgünleşdiriş wezipesi* hojalyk subýektleriniň işini höweslendirmekden ybarat;
- *paýlaýyş wezipesi* – býujetiň, durmuş ätiýaçlandyryşyň we ş.m. üsti bilen pul serişdeleriniň emele getirilmegi;
- *gözegçilik wezipesi* – salgytlaryň dogry alnyşynyň we olaryň niýetlenilişi boýunça peýdalanylyşynyň üpjün edilmegi.

Aralarynda mydama pul akymlary bolup geçýän esasy subýektler şulardyr:

- döwlet we onuň edaralary;
- kärhanalar, kompaniýalar, hojalyk jemgyýetleri we ş.m.;
- ilat, hususan-da, öý hojalyklary.

13.2. Maliýe ulgamy we onuň wezipeleri

Maliýe ulgamy ähli özara baglanyşykly düzüm birlikleriniň, ýagny ýuridiki we fiziki şahslaryň pul girdejileriniň bir böleginiň dürli salgytlar we ýygymlar görnüşinde döwlet gaznasyna yzygiderli düşüp durmagyny hem-de jemgyýetiň öňünde durýan maksatlara ýetilmegini hem-de wezipeleriň çözülmegini üpjün etmek üçin milli howpsuzlygy, döwlet diwanynyň saklanylmagyny, durmuş maksatnamalaryň ýerine ýetirilmegini, ýurduň ykdysadyýetiniň, ylmynyň we tehnikasynyň, medeniýetiniň, sungatynyň we onuň halkara gatnaşyklarynyň ösdürilmegini maliýeleşdirmekde olaryň maksadalaýyk paýlanylmagyny we peýdalanylmagyny guramak bilen meşgullanýan dolandyryş edaralarynyň köplügidir.

Maliýe ulgamynyň düzümine şular girýär:

- ähli derejelerdäki býujetleriň, ýagny döwlet býujetiniň, edara ediş birlikleriniň, ýerli häkimiýet edaralarynyň býujetleriniň köplügi;
- durmuş, emläk we şahsy ätiýaçlandyryş boýunça býujetden daşary gaznalar;
- döwletiň gyzyk pul ätiýaçlyk gollary;

- eýeçiliginiň hem-de hojalygy ýöretmegiň ähli görnüşlerindäki kärhanalaryň we guramalaryň pul gorlary.

Olaryň her biriniň umumy maliýe ulgamyndaky tutýan bölegi onuň düzümini häsiýetlendirýär.

Ýurduň maliýe ulgamy döwletiň, hojalyk subýektleriniň we ilatyň özara baglanyşykly maliýeleriniň köplügi hökmünde kesgitlenilip bilner.

Maliýe ulgamyna şu wezipeler ýüklenilýär:

- girdejileri almagyň we harçlamagyň meýilnamalarynyň düzülmegi;

- pul akymalarynyň hereketiniň guralmagy;

- maliýe ulgamy döwlet derejesinde belli bir maksatlara ýetilmegine nazarlandyrylan mahalynda, döwletiň maliýe syýasatynyň durmuşa geçirilmegine ýardam berilmegi.

13.3. Ykdysadyýeti düzgünleşdirmegiň maliýe gurallary

Ykdysadyýeti düzgünleşdirmek babatynda döwletiň maliýe syýasatynyň iki sany jähti bar.

- Olaryň birinjisi girdejileri almagyň we çykdajylary amala aşyrmagyň maliýe gurallarynyň kömegi bilen ykdysadyýetiň düzgünleşdirilmegidir. Oňa fiskal syýasat diýilýär.

- Bu meseläniň ikinji jähti býujet işiniň düzgünleşdirilmegidir. Şonda býujetiň deňagramlylygy býujet syýasatynyň üsti bilen gazanylýar, ýagny döwletiň çykdajylarynyň ugurlary, düzümi, aýry-aýry maddalarynyň maksadalaýyk esaslandyrylmany arkaly ykdysady düzgünleşdiriş çäreleri geçirilýär.

13.4. Salgytlar we olaryň toparlara bölünilişi

Salgytlar – bu fiziki we ýuridiki şahslaryň, ähli hojalyk subýektleriniň öz girdejileriniň belli bir bölegini döwlet býujetiniň we ýerli býujetleriň girdejilerini doldurmak üçin döwletiň salgyt ulgamynyň üsti bilen geçirýän hökmany tölegleridir.

Salgyt ulgamy – döwlet býujetine we ýerli býujetlere salgytlary we ýygymlary döwletiň maliýe resurslaryny jemlemegiň olara mahsus bolan formalarda we usullarda guralmagy bilen meşgullanýan edaralarynyň köplügidir.

Salgytlaryň esasy görnüşleri şu aşakdaky alamatlar boýunça toparlara bölünýär.

Salgyt salmagyň obýektleri boýunça:

- girdejlere salynýan salgytlar;
- emläge salynýan salgyt;
- belli bir harytlary we hyzmatlary satyn alyjylaryň çykdaýjalaryna salynýan salgytlar.

Alnyş usullary boýunça:

● *göni salgytlar*. Olar girdeji gazanýanlaryň ýa-da emläk eýeleriniň özlerinden alynýar (girdeji salgydy, eýeçilige salynýan salgyt we beýlekiler);

● *gytaklaýyn salgytlar*. Olar belli bir harytlaryň nyhyna goşulýar hem-de satylan mahalynda olary sarp edijilerden alynýar (meselem, aksizler).

Möçberiniň *kesgitteniliş usuly boýunça* salgyt salmagyň deňölçegli we ilerleýjilikli ulgamlary öz aralarynda tapawutlandyrylýar.

Deňölçeqli ulgam mahalynda salgytlaryň girdejlere, çykadjylara ýa-da emlägiň gymmatyna bagly däl üýtgeşsiz göterim ölçegi bolýar.

Illerleýjilikli ulgam mahalynda salgytlaryň ölçegi girdejiler ýa-da emlägiň möçberi köpeldigiçe ýokarlanýar.

Salgyt girdejileriniň gelip düşýän *býujetiniň derejesi boýunça* umumy döwlet we ýerli salgytlar tapawutlandyrylýar.

Peýdalanylyş tertibi boýunça döwletiň bitewi gaznasyna düşýän umumy salgytlar hem-de belli bir niýetlenilişi bolan maksatlaýyn ýa-da ýörite salgytlar öz aralarynda tapawutlandyrylýar.

13.5. Salgyt salnysynyň ýörelgeleri

Ideal salgyt ulgamy diýilýäniniň häsiýetnamalaryna seredip geçeliň. Kesgitlemä laýyklykda, ***salgyt salnys ulgamy*** ýurtda salgytlaryň alnysyny üpjün edýän kadalaryň, düzgünleriň we olary durmuşa geçirýän edaralaryň köplügidir.

Salgyt ulgamynyň nähili bolmalydygy baradaky sowala aşakda sanalyp geçilýän alty sany ýörelge jogap bolup durýar, emma munuň özi dünýä ýurtlarynda hakykatda hereket edýän salgyt ulgamlarynyň şol ýörelgelere doly gabat gelýändigini aňlatmaýar.

1. Netijelilik ýa-da bitaraplyk ýörelgesi salgytlaryň bazardaky erkin bäsdeşlik şertlerine laýyk gelýän gatnaşyklaryny mümkin boldugyça ýoýmaly däl (döwlet tarapyndan gatyşylmagy esasly hasap edilýän daşarky täsirleriň nazara alynýan halatlaryndan başga).

2. *Çeýelik ýörelgesi* salgyt salnyş ulgamynyň ykdysady ýagdaýyň üýtgemegine duýgurlygyny ýüze çykarmagy bilen baglanyşyklydyr.

3. *Dolandyryş babatynda ýönekeýlik ýörelgesi* salgyt ulgamynyň tutuşlygyna alnanda edara ediş babatyndaky çykadjylarynyň az bolmagy, onuň aýdyňlygy we salgyt tölemekden boýun gaçyrmagyň kyn bolmagy bilen häsiýetlenýändigini aňladýar.

4. *Şahsyýetiň ileri tutulmak ýörelgesi* salgyt ulgamynyň her bir raýat üçin deň şertleriň döredilmegine däl-de, deň mümkinçilikleriň berilmegine gönükdirilmelidigi bilen baglanyşyklydyr.

5. *Syýasy jogapkärçilik ýörelgesi* salgyt töleýjileriň hut özleriniň salgyt töleýändiklerini we şondan gelip çykýan jogapkärçilige akyl ýetirmelidiklerini aňladýar.

6. *Adalatlylyk ýörelgesi* salgyt töleýjileriň birtopary üçin salgydynyň aşa agyr, beýleki toparlary üçin ýeňil bolmazlygyny aňladýar.

13.6. Döwlet býujeti we ony gurmagyň ýörelgeleri

Makroykdysady düzgünleşdirişiň inňän möhüm guraly bolup, karz-pul syýasaty bilen bir hatarda döwletiň salgyt-býujet syýasaty çykyş edýär.

Salgyt-býujet syýasaty – munuň özi döwlet çykadjylaryny we salgyt salnyşyny üýtgetmek arkaly işewürlük ýagdaýyna döwletiň täsir etmegidir. Ol milli girdejiniň derejesine, şonlukda hem önümçiligiň möçberine, iş bilen meşgullygyň derejesine, şonuň ýaly-da nyrhlaryň derejesine täsir edýär. Salgyt-býujet syýasaty, hususan-da, işsizlik we puluň

hümmetsizlenmegi bilen basglylykda ykdysady ýagdaýyň ýaramaz tarapa üýtgemegine garşy gönükdirilendir.

Döwlet býujeti – bu döwlet işiniň onuň ähli pul serişdelerini we girdejilerini hem-de olaryň jemgyýetiň durmuş-ykdysady ösüşiniň ugurlary boýunça paýlanylyşyny beýan edýän maliýe meýilnamasydyr.

Býujetiň çykdajy böleginiň maddalary boýunça serişdeler öz düzümi boýunça şu ugurlara gönükdirilýär:

- jemgyýetçilik we durmuş hyzmatlary;
- umumy häsiýetli döwlet hyzmatlary;
- ykdysady işler bilen baglanyşykly döwlet hyzmatlary.

Döwlet býujetiniň girdejileri, ilkinji nobatda, merkezi we ýerli häkimiýet edaralary tarapyndan alynýan salgytlardan we ýygymlardan emele gelýär.

13.7. Býujetiň defisiti we onuň sebäpleri

Döwlet býujetiniň çykdajylary we onuň girdejileri mydama gabat gelip durmaýar. Eger çykdajylar girdejilerden köp bolsa, onda **býujet defisiti** ýüze çykýar. Tersine bolanda, ýagny girdejiler çykdajylardan agdyk gelse, oňa **býujet profisiti** ýa-da agdyk gelmesi diýilýär.

Şonuň ýaly-da döwlet býujetiniň hakyky, düzümlýýin we döwürleýin gaýtalanýan (sikkleýin) defisiti öz aralarynda tapawutlandyrylýar.

Hakyky defisit – munuň özi býujetiň hakyky girdejileri bilen çykdajylarynyň arasyndaky otrisatel tapawutdyr.

Düzümleýin defisit – bu býujetiň girdejileri bilen çykdajylarynyň arasyndaky milli girdejiniň iş bilen doly

meşgullygy üpjün edýän derejesi üçin hasaplanylýan tapawutdyr.

Döwürleýin gaýtalanýan (sikkleýin) defisit – döwlet býujetiniň hakyky we düzümlleýin defisitiniň arasyndaky tapawut.

Býujet işi döwletiniň girdejileriniň we çykdajylarynyň deňagramlaşdyrylan ýagdaýda bolmalydygyny göz önünde tutýar.

Döwletiniň çykdajylarynyň girdejilerden agdyk gelmegi şu sebäplere görä ýüze çykýar:

- jemgyýetçilik durmuşynyň, durmuş ösüşiň düzgünleşdirilmegi kanunçylyga laýyklykda, döwlete degişli bolan ýaýrawlarynda onuň ähmiýetiniň ýokarlanmagy;
- döwlet diwanynyň işgär sanynyň köpeldilmegi;
- hojalyk ýörediş şertleriniň üýtgäp durmagy, ykdysady çökgünlik hadysalarynyň täsiri we ş.m.

13.8. Döwlet býujetini deňagramlaşdyrmagyň meseleleri

Makroykdysadyýetiň nazaryýetinde býujeti deňagramlaşdyrmak meselesiniň çözülmeginde üç sany çemeleşme tapawutlandyrylýar.

1. Ýyllyk deňagramlaşdyrylýan býujet, ýagny şonda girdejileriň we çykdajylaryň arasynda tapawut emele gelmeýär.

2. Döwürleýin esasy deňagramlaşdyrylýan býujet. Bu çemeleşmäniň esasy aýratynlygy ony ýylda deňagramlaşdyryp durmagyň zerur daldiginden ybaratdyr. Esasy zat onuň ykdysady sikliniň barşynda (mysal üçin, 5–7 ýylyň dowamynda) döwürleýin deňagramlaşdyrylmagydyr.

3. *Býujetiň deňagramlaşdyrylmagyna wezipelýin çemeleşme* (*wezipelýin maliýe*). Bu çemeleşmäniň tarapdarlary makrokydysady syýasatyň baş maksadynyň nämeden, ýagny býujeti deňagramlaşdyrmakdan ýa-da ykdysadyýeti deňagramlaşdyrmakdan ybaratdygy baradaky sowaly öňe sürýärler.

Şonuň üçin dünýäniň köp ýurtlarynda salgyt-býujet syýasatynyň düzgünleriniň işlenilip düzülýändiginiň tötänden dälidir. Salgyt-býujet syýasatynyň esasy kysymlaryna şulary degişli etmek mümkin:

Deňagramlaşdyrylan býujet ýa-da düzgünleşdirilýän defisit. Oňa aşakdaky aýratynlyklar mahsusdyr:

- umumy girdejiler bilen çykdaýlaryň arasynda deňagramlylygyň üpjün edilmegi ýa-da býujet defisitiniň jemi içerki önümiň möçberine görä belli bir derejede çäklendirilmegi;

- düzümlýin (ýa-da siklin döwürlerine baglylykda sazlaşdyrylan) girdejiler bilen çykdaýlaryň arasynda deňagramlylygyň üpjün edilmegi ýa-da býujetiň düzümlýin defisitiniň jemi içerki önümiň möçberine görä belli bir derejede çäklendirilmegi;

- girdejileriň we çykdaýlaryň häzirki geçirilýän amallaryň hasaby boýunça deňagramlaşdyrylmagy. Şonda döwlet karzlary (zaýomlary) diňe maýanyň çykyp gitmegini maliýeleşdirmek üçin rugsat edilýär.

Döwlet karzlaryny (zaýomlaryny) amala aşyrmagyň düzgünleri:

- döwlet karzlarynyň içerki çeşmelerden amala aşyrylmagynyň gadagan edilmegi;

- döwlet karzlarynyň Merkezi bankda amala aşyrylmagynyň gadagan edilmegi ýa-da şeýle zaýomlaryň döwletiň geçen döwürlerdäki girdejileriniň (ýa-da çykdajylarynyň) belli bir bölegine deň möçberde çäklendirilmegi.

Bergi we ätiýaçlyk gory babatyndaky düzgünler:

- umumy (ýa-da sap) döwlet borçnamalarynyň möçberiniň jemi içerki önümiň belli bir bölegine deň möçberde çäklendirilmegi;

- býujetden daşary ätiýaçlyk gorlarynyň (mysal üçin, durmuş ätiýaçlandyryş gaznasy) möçberiniň peýdadan ýyllyk geçirmeleriň belli bir bölegine deň möçberde kesgitlenilmegi.

III bölüm

DÖWLET WE ADAM BAZAR YKDYSADYÝETINIŇ DURMUŞ ÝAÝRAWYNDA

14-nji bab. Durmuş ykdysadyýeti we ýaşaýşyň hili

14.1. Ykdysadyýetiň durmuş ýaýrawy hakynda

Ykdysadyýet adamyň we jemgyýetiň ýaşaýş üpjünçiliginiň ulgamy hasaplanylýar, şonuň üçinem ynsan ýaşaýşynyň hili ykdysadyýetiň ýagdaýy we ösüşi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şonuň bilen baglylykda ýaşaýşyň keşbi, derejesi we hili baradaky düşüňjeleri, ykdysadyýetiň ýaşaýşy neneňsi gowulandyryp bilýändigini aýdyňlaşdyrmak zerur bolup durýar.

Sözüň giň manysynda jemgyýete, adamlara, olaryň ýaşaýşyna gös-göni dahylly zatlaryň hemmesi durmuş häsiýetli hasaplanylýar. Sözüň dar manysynda durmuş ýaýrawy diýip, ykdysadyýetiň durmuş hadysalary bilen gös-göni baglanyşykly bölegine aýdylýar. Durmuş ýaýrawyna adamlaryň ýaşaýş keşbine, ilat tarapyndan maddy we ruhy nygmatlaryň, hyzmatlaryň sarp edilişine, adamyň, maşgalanyň, tutuş jemgyýetiň ahyrky hajatlarynyň kanagatlandyrylyşyna dahylly ykdysady obýektler we hadysalar degişlidir.

Durmush ykdysadyýeti ylym hökmünde islegleriň ýüze cykyş tebigatyny, sarp ediş isleglerini, sarp edişiň düzümini öwrenýär, adamyň, maşgalanyň, durmuş toparlarynyň, sebitleriň, tutuş jemgyýetiň rejeli isleglerini şol islegleriň

we sarp edijileriň köpdürlüligini nazara almak bilen bölüp çykarýar.

Şeýlelikde, adamlaryň hal-ýagdaýyna gös-göni dahylly meseleleriň ählisi ykdysadyýetiň durmuş ýaýrawyna degişlidir.

14.2. Ýaşayşyň derejesi we hili

Ýaşayşyň derejesi ynsan islegleriniň adamlar tarapyndan özleriniň dürli hajatlary üçin öndürilýän we sarp edilýän maddy, durmuş we medeni nygmatlaryň, hyzmatlaryň mukdary hem-de hili bilen şertlendirilen kanagatlandyrylyş derejesidir.

Ýaşayşyň derejesiniň baş görkezijisi hökmünde **jemi içerki önümiň ilatyň jan başyna düşýän möçberi** çykyş edýär. Ýaşayşyň derejesiniň hakyky ýagdaýyna göz ýetirmek üçin deňeşdiriş binýadyny kabul etmek zerur, ol hem oňşugyň möçberidir.

Oňşugyň möçberi – bu her bir adamyň durmuş taýdan kabul ederlik mynasyp ýaşayş derejesini saklamak üçin onuň fiziki, durmuş we ruhy isleglerini kanagatlandyrmaga niýetlenilen harytlaryň we hyzmatlaryň iň az mukdardaky gymmatlyk möçberidir.

Oňşugyň möçberi iň az sarp ediş sebediniň gymmatyna barabar bolan jan başyna düşýän girdejidir. Fiziologik we durmuş oňşugynyň möçberleri öz aralarynda tapawutlandyrylýar.

Ýaşayşyň hili – munuň özi adamlaryň maddy we medeni islegleriniň kanagatlandyrylyşynyň hilidir. Ýaşayşyň hili jemgyýetiň maddy we ruhy islegleriniň ýolkarlanylş

kanunalaýyklygyny beýan edýär, bu hem maddy we maddy däl önümçilikleriň ösmeginiň we kämilleşmeginiň netijesi bolup durýar.

Ýaşaaýşyň hiline birnäçe görkezijiler boýunça baha berilýär. Olara adamyň iýmitiniň hili, egin-eşikleriniň döwrebaplygy we hili, ýaşaaýş jaýynyň amatlylygy, bilime, medeni we ruhy gymmatlyklara, döredijilikli zähmet çekmäge, howatyrсыз ýaşamaga bolan islegleriniň kanagatlandyrylyş derejesi ýaly we ş.m. ençeme görkezijiler degişlidir.

14.3. Adamyň durmuş islegleri

Hajat, zeruryýet hökmünde düşünilýän *isleg* önümçilik-ykdysady işiň hereketlendiriji güýji, höweslendirijisi manysyndaky esasy hyzmaty bitirýän ilkinji ykdysady düşünjeleriň hatarynda durýar. Durmuş islegleriniň tebigaty örän köpdürlüdür.

Islegleriň şeýle köpdürlüligini olaryň görnüşlerini bölüp çykarmak arkaly toparlamak mümkin. Ozaly bilen şahsy (ýekebara), maşgala, köpçülikleýin (toparlaýyn), jemgyýetçilik we döwlet isleglerini tapawutlandyrmak bolar. Şol görnüşleriň her biri islegleriň subýektiniň, şeýle islegleriň gelip çykmagyna we haýsy bähbitleri aňladýandygyna dahylly adamlaryň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Ýüze çykyş ýa-da kanagatlandyrylyş möhletlerine baglylykda häzirki we geljekki, gysga möhletlik we uzak möhletlik islegler öz aralarynda tapawutlandyrylýar. Möhümlik derejesi boýunça birinji derejeli we ikinji derejeli islegler bolýar.

Durmuş islegleriniň aýry-aýry görnüşlerine seredip geçeliň.

Şahsy islegler iýmite, egin-eşiklere, aýakgaba, ýaşayyş jaýyna, öý hojalyk zatlaryna, durmuş hyzmatlaryna, ruhy we medeni gymmatlyklara, bilime, saglygy goraýşa, zähmete we dynç almaga, mynasyp durmuş goraglylyga, maglumatlara, ulaga, aragatnaşyga, şahsy howpsuzlyga, şahsy hukuklaryň goralmagyna bildirilýär. Bir söz bilen aýdylanda, şularyň hemmesi her bir adama zerurdyr.

Maşgalanyň islegleri öz görnüşleri we düzümi boýunça şahsy isleglere ýakyndyr. Emma maşgalada olardan başga isleglerem ýüze çykýar. Ýaşayyş jaý meýdanyna, öý hojalyk zatlaryna bolan isleg artýar, är-aýalyň dürli isleglerini utgaşdyrmaly bolýar, çagalara seretmek boýunça täze islegler döreýär.

Durmuş toparlarynyň islegleri – bu özleriniň belli bir bähbitleri esasynda birleşen adamlaryň umumy islegleridir.

Işgärler köpçüliginiň islegleri – munuň özi toparlaýyn islegleriň bir görnüşi bolup, şonda işgäriň şahsyýet hökmündäki aýrybaşgalaşan isleglerinden başga-da, işgärler köpçüliginde umumy islegler hem emele gelýär. Iş meseleleriniň bileleşip çözülmeginiň, önümçilikden daşgary pikir alyşmagyň, işgärleriň arasyndaky dawalary aradan aýyrmagyň, amatly zähmet we dynç alyş şertlerini döretmegiň zerurlygy ýüze çykýar.

Jemgyýetçilik islegleri döwlet, milli, sebitleýin, dini, taryhy faktorlaryň täsiri astynda ýüze çykýar hem-de şol görnüşlere hem eýe bolýar. Olara, ilki bilen, jemgyýetçilik düzgün-tertibiniň goralmagyna, milli medeniýetiň we däp-dessurlaryň ösdürilmegine, taryhy we medeni ýadygärlikleriň, daşky tebigy gurşawyň goralyp saklanylmagyna bolan islegler degişlidir. Has giň manyda aýdylanda, jemgyýetçilik isleglerine

bütün halkyň, ähli adamlaryň medeni gymmatlyklara, bilime, saglygy goramaga, bedenterbiýä we sporta, zähmet şertleriniň gowulandyrylmagyna we dynç almaga bolan islegleri degişli edilýär.

Durmuş isleglerini öwrenmegiň nazaryýetinde we iş tejribesinde şahsy, maşgala, köpçülikleýin we jemgyýetçilik islegleriniň kanagatlandyrylyşyny öz aralarynda utgaşdyrmak meselesi möhüm ähmiýete eýe bolup durýar.

14.4. Adamyň we maşgalanyň sarp ediş býujeti

Maliýe býujeti barada gürrüň edilende, döwlet derejesindäki we ýerli býujetler hem-de kärhanalaryň we telekeçileriň býujetleri bilen bir hatarda maşgala býujetlerini we şahsy býujetleri aýrybaşgalaşdyrmak mümkin. Sarp ediş we durmuş islegleri, ýaşayş derejesi barada aýdylanda, adamyň we maşgalanyň sarp ediş býujetine dahylly meselelere garalyp geçilmegi zerurdyr.

Sarp ediş býujeti diýip, adamyň we maşgalanyň pul girdejileriniň we çykdaýlarynyň deňeşdirilýän tablisasya aýdylýar, onuň esasynda girdejileriň we çykdaýlaryň gabat gelşi barada seljerme berilýär, deňagramlylygy üpjün etmek üçin olaryň ol ýa-da beýleki tarapa üýtgedilmeginiň zerurlygy ýüze çykarylýar. Býujet tablisasynda onuň girdeji we çykdaý taraplary aýry-aýrylykda görkezilýär.

Hakyky sarp ediş býujeti maşgalalaryň aýlyk ýa-da ýyllyk girdejileriniň we çykdaýlarynyň emele gelşini görkezýär. Hakyky býujetler ilatyň aýry-aýry has wekilçilikli toparlarynyň isleglerini, girdejilerini we çykdaýlaryny seljerip görmek esasynda düzülýär.

Rejeli sarp ediş býujeti nazary taýdan esaslandyrylan kadaly býujet bolup, onuň çykdaýy bölegi ylmy nukdaýnazardan belli bir maksadalaýyk toplumda berlen maddy we ruhy gymmatlyklaryň rejeli kadalaryndan ugur alnyp emele getirilýär. Rejeli sarp ediş býujeti durmuş-ykdysady seljermäniň guraly we nazarlanylmalý maksat bolup hyzmat edýär.

Ýaşayyş derejesiniň kepillikli iň aşak derejesini kesgitlemek üçin iň az sarp ediş býujeti ýa-da sarp ediş býujetiniň oňsuk möçberi diýlen düşünje giňden ulanylýar. Şonuň ýaly býujetde çykdaýy bölegi adama, ilkinji nobatda, hökman gerek bolan sarp ediş harytlarynyň we hyzmatlarynyň toplumy esasynda düzülýär. Hakyky nyrhлары hasaba almak bilen, şol çykdaýylary ýapmak üçin talap edilýän girdejileriň pul hasabyndaky möçberi kesgitlenilýär. Şondan ugur alnyp, sarp edişiň oňsuk möçberi bellenilýär, onuň hasaplamasy “sarp ediş sebedi” diýilýäniniň esasynda geçirilýär.

Sarp ediş býujetiniň düzülmegi diňe bir döwlet derejesindäki durmuş häsiýetli çäreleri işläp düzmekde däl, eýsem maşgala derejesinde-de möhümdir. Maşgala býujetini dogry meýilnamalaşdyrmak arkaly artykmaç, az netijeli çykdaýylardan gaça durmak, gündelik we uzak wagtlyk ulanylýan harytlary satyn almak üçin çykdaýylaryň mynasybetini dogry kesgitlemek mümkindir.

14.5. Durmuş goragy we durmuş kepillikleri

Durmuş goragy gymmatlyklar ulgamy hökmünde adamyň we ilatyň durmuş toparlarynyň jemgyýetdäki hukuklarynyň berjaý edilmeginden ötri özara baglanyşykly kanunçylyk,

ykdysady we durmuş şertleriniň häsiýetnamasyny aňladýar hem-de olaryň döwlet edaralaryna daýanyş derejesini beýan edýär.

Adamyň bähbitleriniň durmuş taýdan goralmagy ony işsizlikden, kesellän, çaga dogran, önümçilik şikeslenmesine sezewar bolan, maýyp bolan, garran mahalynda we ş.m. ýagdaýlarda girdejisini ýitirmekden we onuň kemelmeginden goramagyň çäreler ulgamyny, şonuň ýaly-da bilim, saglygy goraýyş hyzmatlarynyň edilmegini we çagalý maşgalalara hemaýat edilmegini öz içine alýar.

Bazar ykdysadyýetine geçilmegi ilatyň durmuş taýdan goraglylygynyň düýpli üýtgedilmegini talap edýän täze faktorlary herekete getirýär. Şol faktorlara, ozaly bilen, ykdysadyýetiň döwlet eýeçiliginden aýrylmagy we hususyýetleşdirilmegi, täze döredilen gymmatyň paýlanylyşyndaky we nyrh emele gelşindäki üýtgeşmeler, ykdysadyýetiň düzüm taýdan özgerdilmegi we başgalar degişlidir.

Şonuň üçin bazar ykdysadyýetinde ilaty durmuş taýdan goramagyň täze mehanizmini döretmek zerurdyr. Ol aşakdaky ýörelgelere esaslanýar:

- telekeçileriň girdejileriniň salgyt mehanizmi arkaly düzgünleşdirilmegi;
- zähmete hak tölemekdäki hökmany binýat hökmünde hakynatutma işgärleriň iş hakynyň in aşak derejesiniň kanunçylyk tertibinde tassyklanylyp kepillendirilmegi;
- iş hakyny indeksleşdirmek arkaly ilatyň ýaşayyş derejesiniň goralmagy;

- durmuş ýagdaýyna, ýaşyna, zähmete bolan ukybyna, maşgalasynyň düzümine baglylykda ilatyň durmuş-demografik toparlarynyň meselelerine dürlüçe çemeleşilmegi;

- döwlet tarapyndan öz raýatlaryna berilýän, kanunçylyk arkaly berkidilen durmuş-ykdysady kepillikleriň ulgamynyň döredilmegi.

Türkmenistanda hut şonuň ýaly hukuk binýady döredilýär.

Durmuş goragy ulgamy ähli derejelerde, ýagny milli, sebitleýin (welaýat, şäher, etrap), zähmet toparlary we maşgala derejelerinde hereket etmelidir.

Ilaty durmuş taýdan goramagyň ulgamy ýurtda bazar gatnaşyklarynyň döwrebap, adalatly esasyda ýola goýluşynyň ölçegi bolup durýar. Durmuş goragy we durmuş kepillikleri durmuş adalatlylygyny yzygiderli amala aşyrmagyň şertleridir.

Durmuş kepillikleri döwletiň öz raýatlarynyň önündäki olaryň zerur isleglerini kanagatlandyrmak boýunça borçlaryny aňladýar. Durmuş kepillikleriniň düzümi we olary durmuşa geçirmegiň mehanizmi obýektiw we subýektiw faktorlaryň täsiri astynda üýtgäp durýar.

Durmuş kepillikleri adamyň jemgyýetçilik we şahsy durmuşynyň ähli ýaýrawlaryny gurşap almalydyr. Munuň özi bilime, ýaşlaryň zähmet işine taýarlanylýşyna, ekologik taýdan howpsuzyga, her bir şahsyýetiň raýatlyk hukuklarynyň goralmagyna we ş.m. hem dahyllydyr. Durmuş kepillikleriniň obýektiw zerur we jemgyýetçilik taýdan maksadalaýyk çäkleri bolýar.

14.6. Durmuş üpjünçiligi we durmuş kömegi

Ilatyň belä bir gatlaklaryna döwlet, hökümet, jemgyýet tarapyndan durnukly durmuş goldawyny bermegiň dürli görnüşleri bar. Bu ýerde gürrüň uzak wagtlap ýa-da mydama döwletiň we jemgyýetiň eklenjinde, esasan-da döwlet üpjünçiliginde durýan adamlar barada barýar. Şol adamlara kömek etmek, olary zerur ýaşayyş serişdeleri bilen üpjün etmek üçin ykdysadyýetiň ***durmush üpjünçiligi*** diýen ýörite pudagy bar.

Durmush üpjünçiligi guramalary ilatyň ýaşı, maýyplygy, zähmete ukyplylygynyň çäkli bolmagy, başga ýaşayyş serişdeleriniň bolmazlygy zerarly uzak wagtlyk ýa-da mydama kömek almaga kanunçylyk esasynda hukugy bar bolan toparlary baradaky aladany öz üstlerine alýarlar.

Durmush üpjünçiliginiň has ýaýran görnüşi ***pensiýa üpjünçiligidir***. Türkmenistanda döwlet hemaýatyny alýan pensionerleriň sany 2005-nji ýylda 294,3 müň adam boldy. Olaryň aglabasy ýaşy boýunça pensiýa alýan adamlardyr. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, aýallar 57 ýaşda, erkekler 62 ýaşda pensiýa çykmak hukugyna eýedirler. Saglyga zyýanly önümçiliklerde işleýänler, şonuň ýaly-da harby gullukçylar üçin bu ýaş has-da aşak bellenilendir. Pensionerlere olaryň işiniň döwrüniň dowamlylygyna we şol döwürdäki iş hakynyň derejesine baglylykda pensiýa tölenilýär.

Emma islendik ýagdaýda hem olaryň her birine pensiýanyň kanunda göz önünde tutulan iň az derejeden aşak bolmadyk möçberi kepillendirilendir. Garrylyk boýunça pensiýadan başga-da maýyplyk üçin pensiýa hem berilýär.

Ol ýaşa bagly bolman, diňe adamyň saglyk ýagdaýyna ýa-da zähmet işi bilen meşgullanmak mümkinçiliginiň çäkliligine bagly bolup durýar.

Pensiýalardan başga-da ilatyň mätäçlik çekýän dürli toparlaryna döwlet býujetinden we ýerli býujetlerden **kömek pullary** berilýär hem-de dürli tölegler amala aşyrylýar. Kömek pullary we tölegleri mydamalyk, uzak wagtlyk we wagtlaýyn häsiýetde bolup biler. Birwagtlaýyn durmuş kömeginiň berilmegi-de mümkin. Kömek pullary, köplenç, çagalara, syrkawlara, ýaşaaýyş serişdelerinden mahrum bolan garrylara, işsizlere tölenilýär.

Durmuş kömegi adamlara, maşgalalara ýaşaaýyş jaýyny gurmak, ýaşaaýyş jaý şertlerini gowulandyrmak üçin ýeňillikli şertlerdäki karzlar görnüşinde-de berlip bilner.

Okaýan ýaşlara pul kömegini bermegiň ýaýran görnüş *talyp haklarynyň* tölenilmegidir. **Lukmançylyk kömeginiň berilmegi** durmuş kömeginiň aýratyn görnüş bolup durýar. Şonuň ýaly kömek belli bir derejede mugt berilýär. Emma, hatda aşa baý ýurtlarda-da saglygy goraýyşyň ähli çykdaýjylary tutuşlygyna döwlet býujetiniň üstüne ýüklenilmeýär, lukmançylyk hyzmatlarynyň we dermanlaryň bir bölegi tölegli bolýar. Bu ýerde saglyk ätiýaçlandyrmasyň uly ähmiýeti bardyr. Şonuň ýaly öňdebaryjy tejribe Türkmenistanda hem ulanylyp gelinýär.

Ätiýaçlandyryş lukmançylygy iş hakyndan geçirmeleriň hem-de kärhanalaryň we guramalaryň geçirýän beýleki serişdeleriniň hasabyna ätiýaçlandyryş gaznasynyň döredilmegini göz önünde tutýar. Ätiýaçlandyryş gaznasynyň pul serişdeleri lukmançylyk edaralaryny maliýeleşdirmäge gönükdirilýär, şonlukda saglyk ätiýaçlandyrmasy boýunça

şertnama baglaşan adam öz saglygyny bejertmekde belli bir ýeňilliklerden peýdalanýar.

14.7. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde durmuş deňligi we adalatlylygy

Durmuş deňligi adalatly jemgyýetçilik gurluşynyň esasy ýörelgeleriniň biridir. ***Durmuş adalatlylygy*** bolsa ilatyň durmuş ýagdaýyndaky, onuň dürli durmuş toparlarynyň arasyndaky durmuş deňliginiň ýa-da deňsizliginiň ölçegidir. Ol ölçeg jemgyýetiň ykdysady we ruhy ösüşiniň derejesi bilen obýektiw halda şertlendirilendir.

Durmuş deňligi we adalatlylygy diňe bir hukuk, ahlak, edara ediş gatnaşyklarynda däl, eýsem, ozaly bilen, binýatlaýyn, ýagny ykdysady gatnaşyklarda, hususan-da eýeçilik, zähmet gatnaşyklarynda, bilimiň, medeniýetiň, lukmançylyk hyzmatlarynyň elýeterli bolmagynda, dync alşyň guralyşynda, ýaşaýyş jaýy bilen üpjünçilikde, eneler, çagalar, gartaşan adamlar, maýyplar barada alada edilişinde hasyl bolýar. Şonda durmuş adalatlylygynyň diňe maddy nygmatlaryň paýlanylmagy bilen çäklenmän, önümçilige, dolandyryşa gatnaşmak babatyndaky gatnaşyklary hem öz içinde alýandygyny belläp geçmek gerek.

Bazar ykdysadyýetinde jemgyýetiň agzalarynyň durmuş deňliginiň we durmuş adalatlylygynyň ösmek mümkinçiligi aradan aýrylmaýar. Şol bir wagtyň özünde hem ol durmuş deňligini we durmuş adalatlylygyny doly üpjün etmeýär. Bazar gatnaşyklary girdejileriň uly möçberlerde, köplenç, aklap bolmajak dürlüleşmegi bilen ugurdaş ösýär. Şonda girdejler diňe bir goýlan zähmete we maýa, telekeçiniň guramaçylyk zehinine däl, eýsem hojalyk ýagdaýynyň

emele gelşine, işiň şowlulygyna, “aşygyň alçy gopuşyna” hem bagly bolýar.

Girdejileri gyrađenleşdirmek hem-de girdejileriň emele getirilişinde durmuş adalatlylygy ýörelgesini ösdürmek maksady bilen, daşary ýurt döwletlerinde girdejiler işçi güýjüniň bazary, döwletiň gatyşmagy, işgärler bilen telekeçileriň arasynda baglaşylýan köpçülikleýin şertnamalar, öz hünärini ýokarlandyrýan, kärleri we aýry-aýry zähmet işlerini utgaşykly alyp barýan işgärleri höweslendirmek, işgärleri kärhanalaryň hojalyk işiniň netijeleri boýunça maddy taýdan höweslendirmek arkaly düzgünleşdirilýär.

Eýeçilik gatnaşyklaryny özgertmek esasynda bazar ykdysadyýetiniň ösdürilýän şertlerinde girdejileri düzgünleşdirmegiň şunuň ýaly tejribesi Türkmenistan üçin hem derwaýysdyr.

Durmuş deňligi we adalatlylygy meselesi ýurduň ähli raýatlarynyň bähbitlerine gös-göni dahyllydyr. Maddy nygmatlaryň jemgyýetiň emläk taýdan gatlaklara bölünmegine getirýän paýlanylyşy, aşa dürlüleşen möçberlerdäki girdejileriň alynmagy oňaýsyz ýagdaýlara getirip biler.

Şonlukda, döwlet özüniň girdejiler babatdaky durmuş syýasatynda ilatyň aýry-aýry durmuş toparlarynyň bähbitlerini goramagyň ulgamyny, girdejileri salgytlaryň üsti bilen gaýtadan paýlaýyş mehanizmini kämilleşdirip durýar. Bu işiň ähli hojalyk subýektleri üçin birmeňzeş ykdysady şertleriň döredilmegi, döwrebap tehnologiýar esasynda işleýän iri kärhanalarda täze iş orunlarynyň döredilmegi, ownuk telekeçiligiň ösdürilmegi, ilaryň öz-özünü iş bilen üpjün etmegine mümkinçilikleriň giňeldilmegi ýaly çäreler bilen utgaşykly alnyp barylmagy has ýokary netije berýär.

15-nji bab. Ykdysadyýetiň durmuş ýaýrawynyň esasy pudaklary

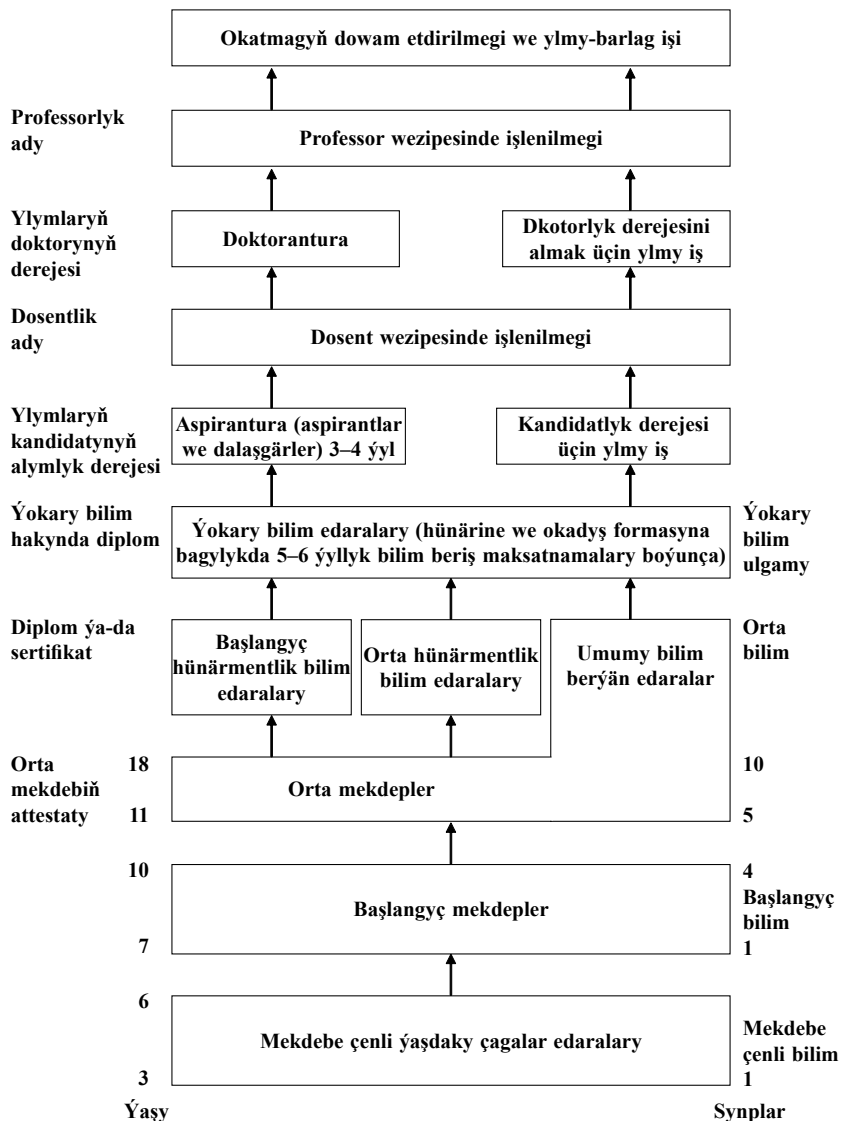
15.1. Bilim we medeniýet

Bilim. Garaşsyz Türkmenistan XXI asyrdaky bilimiň milli ulgamyny kämilleşdirmek esasynda ilerlemä we gülläp ösüşe tarap ýoluny gyşarnyksyz dowam etdirýär. Bilim jemgyýetiň ruhy, durmuş, ykdysady we medeni taýdan ilerlemeginiň esasy hökmünde ýurduň ösüşiniň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolup durýar.

Milli bilim ulgamyny ösdürmek boýunça çäreler Türkmenistanyň Konstitusiyasyna, “Bilim hakyndaky” Kanunyna, şonuň ýaly-da halkara hukugynyň kadalaryna we bilim babatdaky beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda durmuşa geçirilýär.

“Bilim hakynda” Türkmenistanyň Kanuny (6-njy madda) bilimiň basgançaklaryna laýyklykda, okatmagyň bitewi ulgamynyň döredilmegini göz önünde tutýar. Türkmenistanda bilimiň şu basgançaklary belenlenilendir: mekdebe çenli berilýän bilim; umumy orta bilim; başlangyç hünär bilimi; orta we ýokary hünär bilimi; ýokary mekdepeden soňky hünär bilimi.

Bilimiň basgançaklary we üznüksiz okadylyş ulgamy ***bilimiň milli nusgasyny*** çyzgylaýyn beýan etmäge mümkinçilik berýär (1-nji surat). Ol dürli derejedäki dowamatly bilim beriş maksatnamalaryny deňşililikde durmuşa geçirjek edaralaryň tory bilen bilelikdäki toplumy bolup durýar. Türkmenistanyň bilim nusgasynda deňşli kysymdaky we derejedäki bilim edaralarynda okatmagyň dowamatly bolmagy ýola goýlandyr.

1-nji surat. Bilimiň milli nusgasy

Ýurduň bilim edaralarynda okatmak bilimi dolandyryňan döwlet edaralary tarapyndan tassyklanylýan ýa-da olar bilen belenen tertipde ylalaşylan okuw meýilnamalaryna we maksatnamalaryna laýyklykda amala aşyrylýar.

Üznüksiz bilimiň milli ulgamynyň başlançyklarynyň biri mekdebe çenli ýaşdaky çagalar edaralarydyr. Olarda bir ýaşdan ýedi ýaş çenli çagalar saklanylýar we terbiýelenilýär. Çagalar ýedi ýaş ýetenlerinde, bilim almagy orta bilimiň bitewi milli maksatnamasyny durmuşa geçirýän umumybilim berýän mekdeplerde dowam etdirýärler. Türkmenistanyň raýatlarynyň çagalary üçin bu mekdeplerdäki okuw mugtdur we umumy esasyda elýeterlidir.

Türkmenistanda ýokary we orta hünärmentlik bilimi alynmazdan öň, umumybilim berýän mekdeplerde onýyllyk okuw okalýar. Umumy orta bilim okamagyň düýp esasy bolmak bilen, umumy binýatlaýyn bilimleriň çuň özleşdirilmegini, akyl we döredijilik ukyplarynyň ösdürilmegini, şonuň ýalyda medeniýetiň we fiziki taýýarlygyň gerekli derejesini üpjün edýär.

Umumybilim berýän mekdebi tamamlanlaryndan soňra okuwçylar deňişli derejedäki hünär bilimlerini almak üçin uniwersitetlere ýa-da institutlara, ýörite orta bilim berýän okuw mekdeplerine, pudak edaralarynyň garamagyndaky başlangyç hünärmentlik bilimini berýän okuw mekdeplerine girip bilýärler.

Ýokary hünärmentlik biliminiň maksady Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklary üçin ýokary ylmy we tejribe taýýarlykly hünärmenleri ýetişdirmekden hem-de şahsyýetiň öz bilimini çuňlaşdyrmak we giňeltmek isleginiň kanagatlandyrylmagyndan ybaratdyr.

Ýokary hünärmentlik bilimini almak üçin uniwersitetde ýa-da institutda saýlanylyp alnan hünäre we okatmagyň görnüşine görä baş ýyldan alty ýyl aralygynda bilim beriş maksatnamasyny geçmek zerur. Munuň özi gutarnykly maksat bolup hem, ýokary okuw mekdebinden soňraký hünärmentlik biliminiň artdyrylyşyny dowam etmek üçin esas bolup hem biler.

Milli bilim ulgamynyň esasyňy umumybilim berýän mekdepler, ýokary we ýörite orta okuw mekdepleri düzýär. Olaryň ösüşi baradaky maglumatlar 1-nji tablisada berilýär.

Maglumatlardan görnüşi ýaly, 2009/10-njy okuw ýylynyň başyna bilim berýän mekdeplerde okaýanlaryň umumy sany 1990/91-nji okuw ýylyndaka görä 112 müň adam ýa-da 13,1% artdy. Şol döwürde umumybilim berýän mekdepleriň her birinde okaýan okuwçylaryň ortaça sany 473-den 562-ä çenli köpeldi. Mekdeplerde okatmagyň häzirki zaman multimediyä usullary giňden ornaşdyrylýar, okuwlaryň mazmun düzümi kämilleşdirilýär.

Soňky döwürde ýokary okuw mekdepleriniň sany 21-e çenli artdy. Olardan 2010-njy ýylda 2 sany ýokary okuw mekdebi (Daşoguzyň oba hojalyk instituty we Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň Harby-deňiz instituty) açyldy. Ýurduň ähli sebitlerinde ýokary okuw mekdepleri bar.

Häzirki wagtda ýörite orta mekdepleriniň ulgamyny giňeltmek, olaryň maddy-tehniki binýadyny pugtalandyrmak ugunda uly işler alnyp barylýar.

Şeýlelik bilen, Türkmenistanda milli bilim ulgamy ilatyň bilim we medeni derejeleriniň ýokarlandyrylmagyna, okuwyň we terbiýäniň hiliniň gowulandyrylmagyna, adamlaryň intellektual mümkinçilikleriniň giňeldilmegine we

hünärmenlik ussatlygynyň artdyrylmagyna, bilim babatynda ähli derejelerde halkara standartlarynyň özleşdirilmegine gönükdirilendir.

1-nji tablisa

Umumybilim berýän mekdepler, ýokary we orta hünärmentlik mekdepleri (okuw ýylynyň başyna)

Okuw ýyly	Umumybilim berýän mekdepleriň ähli görnüşleri		Ýokary okuw mekdepleri		Orta hünärmentlik mekdepleri	
	sany	okuwçy sany, müň adam	sany	talyp sany, müň adam	sany	talyp sany, müň adam
1990/91	1811	857,0	9	41,9	40	34,2
1991/92	1827	851,4	9	41,7	41	33,7
1995/96	1946	940,6	15	32,1	37	13,8
2000/01	1922	1017,1	16	16,6	16	4,3
2005/06	1710	981,9	16	16,1	16	4,1
2006/07	1708	957,9	16	16,5	16	3,8
2007/08	1711	1040,0	17	17,0	18	3,9
2008/09	1718	1006,4	18	20,7	18	4,0
2009/10	1725	969,3	19	22,1	19	4,3
Çeşmeler: (13, 78 s.); (14, 38 s.); (17, 155 s.); (19, 142 s.); (21, 143 s.).						

Medeniýet. Türkmenistanda medeni aň-bilim edaralarynyň giň ulgamy uly ösüşe eýe boldy. Kitaphanalaryň, muzeýleriň, teatrlaryň, klub edaralarynyň köpsanlysy bar. Meselem, 2009-njy ýylda köpçülikleýin kitaphanalaryň 1865 sanysy, 670 klub edarasy, 32 muzeý we 11 teatr bardy, neşir edilýän

kitaplaryň, kitapçalaryň sany 5,2 mln nusga, žurnallaryň we şolar ýaly döwürleýin neşirleriň sany 24 mln nusga, şolardan bir gezeklik çap nusgalarynyň sany 962 müňe ýetdi [21, 158-160 s.].

Geljek döwürde medeniýeti mundan beýläk-de ösdürmegiň möhüm wezipeleri şulardan ybaratdyr:

- ýurtdaky teatrlaryň we beýleki durmuş-medeni edaralarynyň maddy-tehniki binýadynyň pugtalandyrylmagy;
- muzeýleriň, kitaphanalaryň, klub edaralarynyň işiniň kämilleşdirilmegi;
- halk döredijiliginiň ösdürilmegi.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde şu maksatlar üçin medeniýetiň we sungatyň döwlet tarapyndan has köp möçberde maliýeleşdirilmegi saklanylyp galar:

- medeni nygmatlaryň we hyzmatlaryň elýeterlilik derejesiniň ýokarlandyrylmagy;
- ahlak we estetiki terbiýäniň ösdürilmegi;
- döredijilik ukybynyň we zehininiň açylmagy;
- medeni gymmatlyklaryň goralyp saklanylmagy we ş.m.

Şeýlelikde, döwlet býujetinden we beýleki çeşmelerden maliýeleşdirmekde medeni hyzmatlaryň täjirçilik esasyňa geçirilmegi mümkin bolmadyk we şeýle edilmegi maksadalaýyk däl pudaklary babatda artykmaçlyk berilýär. Olara milli kitaphanalar we muzeýler, döwlet we halk teatrlary hem-de taryhy gymmatlyklar bilen baglanyşykly we halkyň baýlygy bolan beýleki edaralar degişlidir.

15.2. Ylym we ylmy hyzmatlar

Ylym esasy wezipesi adamzat ýaşayşynyň tebigat, jemgyýet we akyl ýetiriş baradaky obýektiv bilimleriniň nazary taýdan ulgamlaşdyrylmagy bolan ýaýrawydyr. Şonuň üçin ylmyň önümçilik serişdeleri bilen bir hatardaky gös-göni öndüriji güýje öwrülmegi ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň goşmaça faktory bolup öňe çykýar.

Ýurtda ylmyň ösmegi üznüksiz önümçilik işine, esasy önümçilik serişdeleriniň täzelenmegine, önümçiligiň möçberleriniň artmagyna we netijeliliginiň ýokarlanmagyna, täze tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyna we zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna, milli ykdysadyýetiň kämil düzümlýin deňölçeçlilikleriniň emele gelmegine barha köp täsir edýär.

Ykdysadyýetiň dürli pudaklaryna ylmyň gazananlarynyň we innowasiýa işlenilip düzmeleriniň ornaşdyrylmagy netijesinde önümçiligiň tehniki taýdan abzallaşdyrylyşynyň depginleri ýokarlandy, önümçilik işiniň mehanizmeleşdiriliş we awtomatlaşdyrylyş, iňňän täze teknikany, öňdebaryjy tehnologiýalary we ýokary hilli materiallary özleşdiriliş derejeleri ýokarlandy.

Ýurduň ylmyndaky ilerlemeler, täze teknikanyň we öňdebaryjy tehnologiýalaryň giňden ornaşdyrylmagy Türkmenistanyň ykdysady binýady pugtalandyrmak esasynda ilat üçin ýokary ýaşayş derejesini üpjün etmege gönükdirilen, durmuş ugra nazarlandyrylan milli bazar ykdysadyýetini üstünlikli kemala getirmegiň esasy bolup durýar.

Şoňa laýyklykda, ylmy-tehniki syýasat ykdysadyýetiň binýatlaýyn pudaklarynda dünýä ylmynyň we tejribesiniň

gazananlaryny giňden peýdalanmak, şonuň ýaly-da ýurduň içinde geçirilýän düýpli we amaly ylmy barlaglaryň netijelerini önümçilige çaltlandyryp ornaşdyrmak esasynda amala aşyrylýar.

Ylmyň mundan beýläk ösdürilmegi, täze tehnikanyň we öňdebaryjy tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy Türkmenistanyň üstünlikli durmuş-ykdysady ösüşiniň möhüm şertleriniň biridir. Şonda ýurduň öz ylmyna aýratyn orun degişli edilyär, şoňa laýyklykda ol özgerdilyär hem-de Türkmenistanyň ýokary derejede ösen döwlete öwrülmegine hyzmat etmek ýoluna düşýär. Milli ylmyň önünde halkara derejesindäki tehnologiýalaryň önümçilige ornaşdyrylmagyna ýardam etmek bilen bir hartarda giňden ornaşdyrmak üçin öz tehnologiýalaryny işläp düzmek we hödürlemek wezipesinde durýar.

Bu bolsa, öz gezeginde, şu wezipeleriň çözülmegini göz önünde tutýar:

- ýurduň öz içindäki ylmy-tehniki ýaýrawyň ösdürilmegi;

- innowasiýa işlenilip düzmeleriň döredilmegi we ornaşdyrylmagy, milli ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň durnukly ösdürilmegi üçin ylym we tehnologiýalar babatdaky dünýä ýüzünde gazanylan täzelikleriň giňden peýdalanylmagy;

- ýokary hünärlü işgärleriň taýýarlanylmagy we ýurduň ylmy-tehniki mümkinçilikleriniň netijeli peýdalanylmagy.

Ylmy barlaglaryň netijeleriniň durmuşa geçirilmegi olaryň **şu ileri tutulýan ugurlar** boýunça amala aşyrylmagyny göz önünde tutýar:

- ylmy-tehniki mümkinçilikleriň aýratyn öňe sürülýän ugurlarda jemlenilmegi hem-de milli ykdysadyýetiň aýry-áýry pudaklaryndaky derwaýys meseleleriň ýerli şertleri we ýurduň özboluşly aýratynlyklaryny nazara almak bilen çözülmegi;

- ýokary okuw mekdeplerindäki ylmyň ösdürilmegi we ylmy-mugallymçylyk işgärleriniň bar bolan mümkinçilikleriniň aňrybaş peýdalanylmagy;

- dünýädäki iň taze ylmy barlaglaryň we innowasiýa babatdaky gazanylan üstünlikleriň milli ykdysadyýetiň hajatlary üçin giňden peýdalanylmagy;

- durmuş-ykdysady dolandyryş babatdaky netijeli we ýokary hilli üpjünçiligi gazanmak üçin maglumat tehnologiýalarynyň döredilmegi we iş tejribesine ornaşdyrylmagy;

- daşary ýurtlaryň hem-de halkara guramalarynyň öňdebaryjy ylmy we tehnologik merkezleri bilen ylym, tehnika we öňdebaryjy tejribe babatdaky hyzmatdaşlygyň giňeldilmegi;

- Türkmenistany has ýokary derejede ösen dünýewi demokratik döwlete öwürmek boýunça öňde goýlan wezipeleri çözmäge ukyply, ýokary hünär derejeli işgärleriň taýýarlanylmagy.

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň aýratynlyklaryndan ugur almak bilen, innowasiýa işi şu *wezipeleriň* çözülmegine nazarlandyrylmalydyr:

- önümçiligiň we hyzmat ediş ýaýrawynyň täze tehnologiýalara duýgurlygyny ýokarlandyrmaga hem-de ýurduň durmuş-ykdysady ösüşine itergi bermäge mümkinçilik berýän rejeli mehanizmiň emele getirilmegi;

- düzümläýin tehnologik döwrebaplaşdyryşyň amala aşyrylmagy we ýokary netijeli innowasiýa giňişliginiň döredilmegi;

- maliýeleşdirişin içerki we daşary çeşmelerini netijeli peýdalanmak maksady bilen, milli we halkara innowasiýa işleriniň özara täsir edişmesiniň gazanylmagy.

Innowasiýa işi ykdysadyýetiň ähli ýaýrawlarynyň ösdürilmegini göz önünde tutýar. Munuň özi, ozaly bilen, önümçiligiň tehniki taýdan täzedan abzallaşdyrylmagynyň, önümleriň täze görnüşleriniň we öndebaryjy tehnologiýalaryň özleşdirilmeginiň hasabyna ýurduň eksport mümkinçilikleriniň artdyrylmak arkaly jemi içerki önümiň möçberiniň köpeldilmegine nazarladyrylandyr.

Türkmenistanda ylmy barlaglar we tejribe-konstruktorçylyk işläp düzmeler bilen meşgullanýan guramalaryň we edaralaryň ulgamy akademiki ylmyň, ýokary okuw mekdeplerindäki ylmyň we pudaklaýyn ylmyň tutuş köplügi hökmünde çykyş edýär.

Ylmy barlaglar we tejribe-konstruktorçylyk işläp düzmeler bilen meşgullanýan hünärmenleriň umumy sany (ýokary okuw mekdepleriniň ylmy-mugallymçylyk işgärlerini hem goşmak bilen) 2010-njy ýylyň başynda 3989 adam, şolardan ylymlaryň doktorynyň we kandidatynyň alymlyk derejeleri barlarynyň sany 930 adam boldy. 2010-njy ýylyň başynda ýokary okuw mekdepleriniň ylmy-mugallymçylyk işgärleriniň sany 2440 adam bolup, şolardan ylymlaryň doktorynyň we kandidatynyň alymlyk derejeleri barlarynyň sany 632 adam boldy [21, 160 s.].

Ýurtda ylmyň mundan beýläk ösdürilmegi köp derejede ylmy-tehniki syýasatyň ýöredilişi bilen kesgitlenilýär.

Türkmenistanda bu syýasat önümçilik kuwwatlyklaryny tehniki taýdan gaýtadan enjamlaşdyrmak, ylmy-tehniki ilerlemäni çaltlandyrmak üçin täze teknikany we öňdebaryjy tehnologiýalary çekmek ýoly arkaly ýurduň durmuş-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak maksady bilen amala aşyrylýar.

Bularyň hemmesi ahyrsoňunda bazar gatnaşyklaryna sazlaşykly geçmäge, ýurduň ykdysady taýdan özbaşdaklygyny pugtaladymaga ýardam etmek bilen, öz gezeginde, döwletiň ylmy-tehniki syýasatynyň işlenilip düzülmegine we durmuşa geçirilmegine täze talaplary bildirýär.

Şonuň üçin döwlet dolandyryş edaralary netijeli ylmy-tehniki syýasaty durmuşa geçirmek, döwlet maksatnamalarynyň çäklerinde ylmy barlaglary we innowasiýa çäreleriniň işlenilip düzülişini ugrukdyrmak boýunça çäreleri görýärler.

Jemlenilip aýdylanda, ýurduň ylmy-tehniki kuwwatyny ösdürmegiň strategiýasy döwletiň täsirli goldawy astynda bazar mehanizmleriniň ulanylmagy bilen utgaşykly ylmy-tehniki işi dolandyrmagyň toplumlaýyn ulgamyny herekete getirmek esasynda ykdysadyýete innowasiýalary ornaşdyrmak bilen durmuşa geçirilmelidir.

15.3. Saglygy goraýyş, sport we syýahatçylyk

Saglygy goraýyş. Jemgyýetiň iň ýokary gymmatlygy hökmündäki ilatyň saglygy döwletiň üns merkezinde durýar.

Türkmenistanda 1995-nji ýylda kabul edilen “Saglyk” döwlet maksatnamasy saglygy goraýyşy ösdürmegiň we ilata edilýän lukmançylyk hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmagyň strategiýasyny kesgitledi.

Bu maksatnamany tapgyrlaýyn durmuşa geçirmegiň netijesinde ýurduň saglygy goraýyş ulgamy üýtgedilip

guraldy, onuň dolandyrylyşy kämilleşdirildi, ätiýaçlandyryş lukmançylygy girizildi.

Ilatyň saglygyny gorap saklamak maksady bilen Türkmenistanda duzuň ýodlaşdyrylmagy, agyz suwunyň arassalygyny üpjün etmek, ýurtda öndürilýän we daşary ýurtlardan getirilýän, adam saglygyna howp salyp biljek önümleriň gigiýena taýdan sertifikasiýa edilmegi ýaly döwlet derejesindäki iri möçberli önüni alyş çäreleri geçirilýär. Bu çäreler keselleriň önüni almaga we sagdyn ýaşaýyş keşbini emele getirmäge gönükdirilendir.

Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmekde düýpli üýtgeşmeler bolup geçdi. Häzirli wagtda bejeriş we keselleriň önüni alyş edaralarynyň giň toruny döretmek we lukmançylyk işgärlerini taýýarlamak boýunça zerur çäreler görülýär.

Döwlet býujetinden saglygy goraýyş ulgamyna goýberilýän maliýe serişdeleriniň ýylsaýyn köpelmegi bu işleriň amala aşyrylmagyna ýardam edýär. Goýberilýän serişdeleriň özleşdirilmegi şu işleriň ýerine ýetirilmegine mümkinçilik berdi:

- bejeriş-önüni alyş we arassaçylyk-gigiýena çäreler toplumynyň amala aşyrylmagy;

- lukmançylyk we ylmy edaralaryň torunyň giňeldilmegi hem-de olaryň zerur enjamlar bilen abzallaşdyrylmagy;

- lukmançylyk ugrundan hünärli işgärleriň taýýarlanylmagy;

- ilata edilýän lukmançylyk hyzmatlarynyň hiliniň gowulandyrylmagy.

Bu çäreleriň hemmesi ilat üçin amatly ýaşaýyş, zähmet we durmuş şertleriniň döredilmegine ýardam etdi. Eger 2000-nji ýylda ýurduň ilatyna hassahana edaralarynyň 114 sanysy hyzmat eden bolsa, 2009-njy ýylda olaryň sany

124-e ýetdi, olarda hassahana orunlarynyň 23 müňüsi bar [21, 162 s.].

Ilatyň saglygynyň goralýşyny mundan beýläk hem gowulandyrmak üçin Türkmenistanda “Saglyk” döwlet maksatnamasynyň durmuşa geçirilmegi dowam etdirilýär. Şonda dünýäniň iň gowy iş tejribesiniň gazananlary öwrenilýär we ornaşdyrylýar. Meselem, Aşgabatda Merkezi deri-wenerologik hassahanasy, Inçekesel bejeriş-öňüni alyş merkezi, AIDS-iň öňüni alyş merkezi, Ýokanç keselleriň bejeriş-öňüni alyş merkezi, Gan merkezi, Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň binasy guruldy.

Türkmenistanda ilatyň saglygyny goramagyň iňňän möhüm jähtleriniň biri jemgyýetde sagdyn ýaşaýyş keşbiniň berkarar bolmagy, bedenterbiýe-sagaldyş hereketiniň ösdürilmegi, häzirki zaman saglygy goraýyş infrastrukturasynyň döredilmegi bolup durýar. Bu infrastrukturanyň düzümine sap lukmançylyk edaralaryndan başga-da, şypahana-sport, syýahatçylyk we gynç alyş ýaýrawlary hem girýär.

Saglygy goraýyş pudagyny ösdürmek çäreleriniň çäklerinde ýurduň derman senagaty barha ösýär. Saglygy goraýyşy we derman senagatyny ösdürmegiň strategiýasy, ozaly bilen, ýurduň her bir raýatynyň saglygyny dünýä gazananlarynyň derejesinde goramagyň üpjün edilmegine, lukmançylyk hyzmatlarynyň hiliniň düýpgöter gowulandyrylmagyna gönükdirilendir.

Bedenterbiýe we sport. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda bedenterbiýe we sport ýaýrawynyň işi uly özgertmeler tapgyryny başdan geçirdi. Soňky ýyllarda Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Olimpiýa stadiony,

Buzly köşk, ýaly uly sport binalary guruldy, “Köpetdag” stadionyňyň durky täzelenildi. Ähli welaýatlarda täze, häzirki zaman stadionlary, atçylyk toplumlary işe girizildi. Aşgabadýň etegindäki “Saglyk” ýodasy paýtagtyň ilatynyň we onuň myhmanlarynyň mydama barýan ýerine öwrüldi.

Dünýä standartlaryna laýyk gelýän sport desgalarynyň bolmagy ýurduň paýtagtyny sportuň dürli görnüşleri boýunça milli, sebitleýin we dünýä ýaryşlarynyň, çempionatlarynyň geçirilýän ýerine öwürdi.

Geljekde sporty mundan beýläk-de ösdürmegiň esasy wezipelerine ilatyň giň gatlaklaryny bedenterbiýe bilen işjeň meşgullanmaga çekmek, beden taýdan sagdyn nesli terbiýeläp ýetişdirmek, dünýä derejesindäki ýaryşlara gatnaşmaga taýýarlykly türgenleri taýýarlamak, sportuň maddy binýadyny has-da pugtalandyrmak degişlidir.

Şu wezipeleri çözmek üçin paýtagtymyzda Olimpiýa şäherçesi döredilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary bilen Türkmenistanda 2011-2020-nji ýyllar üçin bedenterbiýäni hem-de sporty goldamagyň hem-de ösdürmegiň Milli maksatnamasy kabul edildi.

Iri senagat kärhanalarynyň we edaralarynyň ýanynda olaryň öz serişdeleriniň hasabyna bedenterbiýe-sagaldyş toplumlarynyň, sport meýdançalarynyň, suwda ýüzülýän howuzlaryň gurulmagy göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň” çäklerinde ýurtda jemi 75,5 müň orunlyk sport mekdepleri we merkezleri, şonuň ýaly-da 180 sany sport desgasy gurlar.

Şeýlelik bilen, şu çäreleriň durmuşa geçirilmegi netijesinde hem-de ilatyň giň gatlaklarynyň sagdyn ýaşaýyş keşbine girmegi bilen, köpçülikleýin bedenterbiýe we sport hereketi jemgyýetçilik ýaşaýşynyň iň möhüm ýaýrawlarynyň birine öwrüler.

Syýahatçylygyň ösüşi. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanda milli maksatlary we bähbitleri nazara almak bilen syýahatçylygyň, şol sanda halkara syýahatçylygynyň hem ösmegine aýratyn üns berildi.

Ýurtda dynç alşyň we syýahatçylygyň kuwwatly binýadynyň tutulmagy döwletiň durmuş-ykdysady syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň birine öwürldi. Munuň üçin ähli deslapky zerur şertler, ýagny häzirki zaman gözel şäherler, köpsanly taryhy we medeni ýadygärlikler, gaýtalanmajak keşpdäki dürli tebigy künjekler we şypa beriji howaly zolaklar bar.

Syýahatçylygy ösdüriş strategiýasynyň baş maksady Türkmenistanda ýokary netijeli we bäsdeşlige ukyply syýahatçylyk toplumynyň döredilmegi bolup durýar. Munuň özi, bir tarapdan, ýerli ilatyň we daşary ýurtlardan gelen adamlaryň syýahatçylyk hyzmatlaryna bolan işlegleriniň kanagatlandyrylmagyny, beýleki bir tarapdan, milli ykdysadyýetiň ösüşine goşant goşulmagyny üpjün etmäge gönükdirilendir.

Syýahatçylyk ykdysadyýetiň düşewüntli pudaklarynyň birine öwürülýär. Munuň üçin ähli zerur şertler döredilýär, dünýä derejesindäki amatly myhmanhanalar gurulýar, daşary ýurt syýahatçylyk kärhanalary bilen şertnamalar baglaşylýar, gadymy Nusaýa, Merwe, Köneürgenje, Köpetdagyň, Köýtendagyň we Garagum çölüniň özboluşly ajaýyp ýerlerine täze syýahatçylyk ugurlary açylýar.

Beýik Ýüpek ýolunyň ugry boýunça Maşat-Misseriana, Sarahsa täze syýahatçylyk ugurlarynyň açylmagy göz önünde tutulýar. Hazar deňziniň kenar ýakasynda milli şypahana-syýahatçylyk zolagyny ösdürmek maksatnamasy durmuşa geçirilýär.

Tebigatyň barmasy kyn künjeklerine we awçylyk maksady bilen syýahatçylyk etmek boýunça halkara derejesindäki isleg öwreniş işi hem-de täze syýahatçylyk ugurlarynyň açylmagy daşary ýurt syýahatçylarynyň täze akymalarynyň gelmegine mümkinçilik berýär.

Şu agzalyp geçilenleri nazara almak bilen, geljek döwürde syýahatçylary ýerleşdirmek üçin täze obýektleriň gurulmagy we syýahatçylyk infrastrukturasynyň ösdürilmegi göz önünde tutulýar.

Şypahana-syýahatçylyk dynç alşyny we ekologik syýahatçylygy ösdürmekde Hazar deňziniň türkmen kenary iňňän uly mümkinçiliklere eýedir. Ýumşaksy howa şertlerini, mineral palçyk çeşmelerini we ýaýlyp ýatan çägesow kenary eçilmek bilen bu sebit barada tebigatyň özi alada edipdir.

2007-nji ýylyň iýun aýynda **“Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň** açylyş we tanyşdyrylyş dabarasynyň geçirilmegi dynç alyş we syýahatçylyk pudagyna daşary ýurt maýa goýumalaryny çekmek arkaly ýurduň bu ugurdaky ägirt uly tebigy we ykdysady mümkinçiliklerini durmuşa geçirmeklige bolan düýpgöter täzeçe çemeleşmäniň başlanýan pursatyny ygylan etdi. Bu işiň esasy maksady Türkmenistanyň durmuş syýasatynyň ilat üçin ähli babatda doly bahaly ýaşaýşy üpjün etmeklige zerur şertleri döretmek ýaly möhüm ugrunyň hemmetaraplaýyn durmuşa geçirilmegi bolup durýar.

Deñziň 16 kilometrlik kenarynda halkara ülnülerine laýyk gelýän syýahatçylyk zolagyny gurmak göz özünde tutulýar. Şonda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň meýdany 1700 gektara deň bolar. Häzir bu meýdanda näýbaşy myhmanhanalaryň we häzirki zaman sagaldyş toplumlarynyň ençemesi gurlup, ulanylmaga berildi.

“Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň ösmegi bilen bir hatarda beýleki dynç alyş merkezlerine-de daşary ýurtly myhmanlaryň gyzyklanmasy artýar. Olara, hususan-da, ýurdumyzyň daşynda hem meşhur bolan mineral çeşmeli we bejeriş palçykly şypahanalar degişlidir.

Syýahatçylyk hyzmatlaryny ösdürmegiň esasy ugurlaryna şular girýär:

- dynç alyş infrastrukturasynyň döredilmegi, syýahatçylyk hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlandyrylmagy hem-de bu ýaýrawlarda telekeçiligiň ösdürilmegi;

- sportuň işjeň görnüşleri bilen meşgullanmaga mümkinçilik berýän syýahatçylyk-sagaldyş bejerilişiniň, syýahatçylyk gezelençleriniň guralmagy, dynç alyş zolaklarynda syýahatçylygyň dürli görnüşleriniň ösdürilmegi;

- ýurduň tebigatynyň seýrek duş gelýän geň-enaýy künjeklerine, binagärlik ýadygärlikleri bar bolan ýerlere syýahatçylyk ugurlarynyň döredilmegi.

15.4. Söwda we jemgyýetçilik iýmiti

Söwda önümçilik we sarp ediş ýaýrawlarynyň arasyndaky baglanyşdyryjy halka bolmak bilen, ilatyň sarp ediş harytlaryna bolan barha artýan işlegleriniň kanagatlandyrylmagyny, satyn alyjylara hyzmat edilişiniň

gowulandyrylmagyny, olaryň haryt satyn almaga sarp edýän wagtyň tygşytlanylmagyny üpjün etmäge gönükdirilen wezipeleri ýerine ýetirýär. Munuň üçin sarp edijileriň islegleri nazara alynýar, önümleriň görnüş sanawyny giňeltmek we harytlaryň hilini ýokarlandyrmak babatda senagat kärhanalary bilen özara gatnaşyklar, şonuň ýaly-da ilata hyzmat etmegiň usullary kämilleşdirilýär.

2-nji tablisa

Türkmenistanda söwdanyň ösüşiniň esasy görkezijileri

Görkezijiler	Ýyllar				
	2000	2005	2007	2008	2009
Bölek satuw haryt dolanyşygynyň hereket edýän nyrhlardaky umumy möçberi, mln. manat	1865	8667	13302	16639	19287
şol sanda: söwda kärhanalary we guramalary	666	883	1078	1814	2431
azyk, azyk däl we garyşyk harytlaryň bazarlary	1199	7784	12224	14825	16856
Bölek söwdadaky we iýmit taýýarlaýan kärhanalardaky haryt gorlary (ýylyň ahyryna), mln. manat	94	95	106	144	192
Bölek söwda kärhanalarynyň sany (ýylyň ahyryna)	1378	1352	1321	3472	3541
Iýmit kärhanalarynyň sany (ýylyň ahyryna)	267	1289	1109	1373	1328
Çeşmeler: (17, 107 s.); (19, 96 s.); (21, 93 s.).					

Şonuň bilen baglylykda hem-de ilatyň girdejileriniň ýokarlanmagy bilen ýurtda bölek satuw haryt dolanyşygynyň möçberi ýylsaýyn artýar, azyklyk we azyk däl sarp ediş harytlaryna bolan islegler has doly kanagatlandyrylýar. Ýurtda bölek satuw söwdasynyň 2000–2009-njy ýyllardaky ösüş görkezijileri 2-nji tablisada berilýär.

Maglumatlardan görnüşi ýaly, 2009-njy ýylda bölek satuw haryt dolanyşygynyň umumy möçberi 19287 mln. manat boldy hem-de ol 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende 10,3 esse, 2005-nji ýyldaka görä bolsa 2,2 esse artdy. Şonda 2008-nji ýylda ol 2005-nji ýyla görä iki essä golaý köpeldi. Bölek satuw haryt dolanyşygynyň umumy möçberiniň depginli ösüşi ilata satylýan harytlaryň esasy görnüşleriniň möçberleriniň artmagy, sarp ediş bazarynyň harytlar bilen doýgun bolmagy we olaryň görnüş sanawynyň giňelmegi bilen häsiýetlenýär.

Bölek satuw haryt dolanyşygynyň söwdanyň ýaýrawlary boýunça paýlanylyşy iki ugur, ýagny söwda kärhanalary we guramalary hem-de azyklyk, azyk däl we garyşyk harytlaryň bazarlary boýunça amala aşyrylýar. Söwda kärhanalarynyň we guramalarynyň 2009-njy ýyldaky bölek satuw haryt dolanyşygynyň möçberi 2000-nji ýyldaka görä 3,6 esse, azyklyk, azyk däl we garyşyk harytlaryň bazarlary boýunça hem 14,1 esse köpeldi. Bölek satuw haryt dolanyşygynyň 2000-nji ýyldaky umumy möçberinde söwda kärhanalarynyň we guramalarynyň tutýan bölegi 35,7%, azyklyk, azyk däl we garyşyk harytlaryň bazarlarynyň tutýan bölegi hem 64,3% boldy, 2009-njy ýylda bolsa bu san degişlilikde 12,6%-e we 87,4%-e barabar boldy.

Bölek satuw söwdasy we jemgyýetçilik iýmiti kärhanalarynyň hususylaşdyrylmagy hem-de söwda pudagynda hususy telekeçiligiň çalt ösmegi netijesinde bölek satuw haryt dolanyşygynyň umumy möçberinde azyklyk, azyk däl we garyşyk harytlaryň bazarlarynyň tutýan bölegi seljerilýän döwürde 64,3%-den 87,4%-e çenli ýokarlandy. Işi, esasan, býujetden maliýeleşdirilýän kärhanalara, guramalara we edaralara söwda hyzmatlaryny etmek hem-de ilaty harytlaryň aýry-aýry görnüşleri bilen bökdençsiz üpjün etmek bilen baglanyşykly bolan döwlet söwda kärhanalarynyň paýy degişlilikde azaldy.

Bölek satuw haryt dolanyşygynyň möçberiniň köpelmegi bilen bir hatarda söwda edýän kärhanalaryň haryt gorlarynyň möçberleri-de artýar. Munuň özi ilaty zerur harytlaryň dürli görnüşleri bilen üznüksiz we durnukly üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

15.5. Sarp ediş harytlarynyň we tölegli hyzmatlaryň bazary

Sarp ediş bazary harytlary öndürijiler we sarp edijiler, ozaly bilen-de ilat bilen baglanyşdyryjy halka bolup durýar. Şonda önüm öndüriji çykaran harajatlaryny ödemäge we mümkin boldugyça, köp peýda gazanmaga, sarp ediji bolsa, öz sarp ediş isleglerini kanagatlandyrmaga ymtylýar. Bu hereketler mazmuny boýunça biri-birlerine gapma-garşy bolsa-da, olaryň arasynda jebis özara baglanyşyk bardyr.

Sarp ediş bazarynyň işleýşini gowulandyrmak üçin önümçiligiň sarp ediji bilen kadaly özara baglanyşygyny ýola goýmagyň mehanizmi bolmalydyr. Munuň özi bazar

ykdysadyýeti mahalynda olaryň bähbitleriniň arasyndaky obýektiw gapma-garşylygyň çözülmegine hem-de adamlaryň ykdysady bähbitleriniň ylaşdyrylmagyna mümkinçilik berýär. Bu ýerde sarp ediş harytlarynyň öndürilişiniň we ilata edilýän tölegli hyzmatlaryň ösmegi möhüm ähmiýete eýedir.

Türkmenistanda sarp ediş harytlarynyň önümçiliginiň ösüş ýagdaýy 3-nji tablisada getirilen görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär.

3-nji tablica

**Türkmenistanda sarp ediş harytlarynyň öndürilişi,
million manat**

Görkezijiler	Ýyllar				
	2000	2005	2007	2008	2009
Sarp ediş harytlary	1287	3779	5318	4441	4967
şol sanda: azyklyk harytlary	758	2367	3106	2755	3132
azyk däl harytlar	476	1315	2053	1516	1635
şolardan: ýeňil senagat harytlary	433	1252	1922	1299	1377
alkogolly içgiler	53	97	159	170	200
Çeşmeler: (17, 33 s.); (19, 24 s.); (21, 24 s.).					

Maglumatlardan görnüşi ýaly, 2009-njy ýylda öndürilen sarp ediş harytlarynyň möçberi 4967 mln. manat boldy we 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende 3,9 esse, 2005-nji ýyldaka görä bolsa 1,3 esse köpeldi. Munuň özi öndürilýän harytlaryň sarp ediş bazarynda satylyşynyň durnukly ösmegi, olara bolan islegleriň ýokarlanmagy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr,

çünkü islegleriň artmagy önümçiligiň ösmegine itergi berýär.

Sarp ediş harytlarynyň öndürilişinde düzümläýin üýtgeşmeler hem bolup geçdi. Onuň düzüminde azyk däl harytlaryň paýy ýokarlanmak meýline eýedir. Munuň özi azyk däl harytlaryň önümçilik möçberleriniň ýokary ösüş depginleri bilen şertlendirilendir, ýagny ol 2009-njy ýylda 2000-nji ýyldaka görä 3,4 esse köpeldi. Beýleki bir tarapdan, bu ýagdaý ilatyň sarp ediş islegleriniň düzümindäki kanunalaýyk üýtgeşmeler bilen-de baglanyşyklydyr. Jemgyýet näçe gurply bolsa, ilatyň azyklyk harytlara bolan islegleri belli bir kadanyň çäginde durnuklaşyp, azyk däl sarp ediş harytlaryna we tölegli hyzmatlara bolan islegleri barha artýar.

Artyş, esasan, ýeňil senagat harytlarynyň (2009-njy ýylda onuň möçberi 2000-nji ýyldaka görä 3,2 esse köpeldi), şonuň ýaly-da ozal ýurtda öndürilmeýän harytlaryň hasabyna gazanyldy.

Öndürilen azyklyk harytlaryň möçberi 2009-njy ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende 4,1 esse köpeldi. 2009-njy ýylda sarp ediş harytlaryny öndürmegiň umumy möçberinde olaryň tutýan paýy 63,1% boldy. Azyk bazarynyň ösmeginde ykdysadyýetiň döwlete dahylsyz böleginiň tutýan orny ýokarlanýar.

Sarp ediş harytlarynyň öndürilişiniň we söwdasynyň ösmegi bilen bir hatarda ilata edilýän tölegli hyzmatlaryň möçberleri-de barha artýar. Meselem, 2009-njy ýylda olaryň möçberi 1879 mln. manat boldy we 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende 11 esse, şol sanda durmuş hyzmatlarynyň möçberi 12 esse köpeldi [21, 99 s.].

Geljekde ilata edilýän tölegli hyzmatlaryň möçberleriniň esli artmagyna garaşylýar. Şonda ilata edilýän kepillikli mugt hyzmatlar bilen bazar gatnaşyklaryna mahsus tölegli hyzmatlaryň möçberleriniň esaslandyrylan mynasybetiniň kesgitlenilmegi aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Degişli döwlet edaralary tarapyndan-da, hususy sektor tarapyndan-da edilýän tölegli lukmançylyk, bilim hyzmatlarynyň ösmegi tölegli hyzmatlaryň düzüminde olaryň paýynyň ýokarlanmagyny şertlendirýär. Ilatyň girdejileriniň artmagy bilen syýahatçylyk-gezelenç we şypahana hyzmatlarynyň möçberleri çalt köpeliýär.

Sonlukda, durmuş ýaýrawy býujetden daşary maliýeleşdiriş çeşmeleriniň giňelmeginiň hasabyna milli girdejide bu maksatlar üçin döwlet tarapyndan edilýän çykdajylaryň mukdar möçberi azalmazdan, olaryň tutýan paýy ýuwaş-ýuwaşdan kemeler. Munuň özi, degişlilikde, döwlet tarapyndan binýatlaýyn infrastrukturanyň ösüşine serişde goýbermek mümkinçiligini giňelder.

15.6. Ýaşayyş jaý-jemagat hojalygy

Türkmenistanda Garaşsyzlyk ýyllary içinde ýaşayyş jaý gurluşygy uly möçberlerde alnyp barylýar. Muňa bu maksatlar üçin ägirt uly düýpli maýa goýumlarynyň gönükdirilmegi ýardam edýär. Olaryň möçberi ýylsalyň artýar. Meselem, eger 2000-nji ýylda ýaşayyş jaý gurluşygynda özleşdirilen düýpli maýa goýumlarynyň möçberi hereket edýän nyrlarda 234 mln. manat, 2009-njy ýylda bolsa 3892 mln. manat boldy, ýagny şol döwürde 17 esse köpeldi. 2009-njy ýylda milli ykdysadyýetde özleşdirilen düýpli maýa goýumlarynyň

umumy möçberinde onuň tutýan bölegi 14,2% boldy [21, 75 s.].

Türkmenistanda ýaşagyş jaýlarynyň gurulmagy we ulanylmaga berilmegi giň gerim bilen alnyp barylýar. Döwlete degişli we döwlete dahylsyz gurluşyk guramalary, şonuň ýaly-da ilat tarapyndan her ýyl ýaşagyş jaýlarynyň ýüz münlerçe inedördül metri gurulýar.

Täze bina edilýän ýaşagyş jaýlary elektrik, gaz, ýyladyş, lagym ulgamlary we beýleki amatly şertler bilen üpjün edilýär.

2000-nji ýylda Türkmenistanyň ýaşagyş jaý gorunyň 21,6%-i döwlet eýeçiligine, 78,4%-i bolsa şahsy eýeçilige we ýaşagyş jaý gurluşyk kooperiwleriniň eýeçiligine degişlidi. Şäher ýerlerinde bu sanlar, degişlilikde, 52,2%-e we 47,8%-e, oba ýerlerinde hem 4,1%-e we 95,9%-e barabar bolupdy. 2009-njy ýylda ýurduň ýaşagyş jaý gorunyň 19,1%-i döwlet eýeçiligine, 80,9%-i şahsy eýeçilige we ýaşagyş jaý gurluşyk kooperiwleriniň eýeçiligine degişli boldy. Şäher ýerlerinde bu sanlar, degişlilikde, 50,8%-e we 49,2%-e, oba ýerlerinde hem 3,5%-e we 96,5%-e barabar boldy [21, 180 s.].

Şeýlelikde, ýaşagyş jaý gorunyň düzüminde hususy bölegiň paýy ýokarlanmak meýline eýedir. Döwletiň garamagyndaky ýaşagyş jaýlarynyň tutýan paýy, degişlilikde, peselmek meýline eýe bolýar.

Ilatyň ýaşagyş jaý meýdany bilen üpjünçilik görkezijisinde hem ilerlemeler bar. 2009-njy ýylyň aýagyna Türkmenistanyň ilatynyň her bir ýaşajysyna 21,3 inedördül metr ýaşagyş jaý meýdany düşüp, ol 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende 3,5 inedördül metr ýa-da 19,7% artdy, şol sanda şäher ýerlerinde onuň meýdany 16,7 inedördül metr bolup, 1,9 inedördül metr

ýa-da 12,8%, oba ýerlerinde 24,7 inedördül metr bolup, 4,5 inedördül metr ýa-da 22,3% artdy [21, 179 s.].

Geljek döwürde ilatynyň ýaşayyş jaý meýdany bilen üpjünçiligini bir ýaşajja hasaplanylanda ykrar edilen rejeli kadanyň derejesine, ýagny 21,5 inedördül metre ýetirmek göz önünde tutulýar. Ilat sanynyň köpelmegini hem nazara almak bilen, bu derejäniň gazanylmagy ýaşayyş jaý gurluşygynyň möçberleriniň artdyrylmagyny, ýaşayyş jaý-jemagat hojalygynyň düýpli özgerdilmegini talap edýär.

Döwlet tarapyndan häzirki wagtda ýöredilýän durmuş syýasatynyň ýörelgelerine laýyklykda, geljekde ýaşayyş jaýlaryny gurmak üçin ilata maksatlaýyn ýardam bermek çäreleriniň gerimi giňeldiler, şonda az üpjünçilikli maşgalalar şol ýeňilliklerden artykmaçlykly ýagdaýda peýdalanarlar.

Jemagat hojalygyny ösdürmeklige-de esli serişdeler gönükdirilýär. Munuň özi 2009-njy ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende, köçelerdäki suw geçirijileriň uzynlygyny 4 müň kilomtrden 4,7 müň kilometre çenli ýetirip, 0,7 müň kilometr ýa-da 17% ý artdyrmaga, ilat üçin suwuň goýberilişini 362 mln. kub metrden 368 mln. kub metre çenli ýetirip, ony 1,7% artdyrmaga mümkinçilik berdi. Seljerilýän döwürde köçelerdäki gaz geçirijileriniň uzynlygy 19,8 müň kilometr bolanlygyndan 25,1 müň kilometre çenli ýetip, 5,3 müň kilometr ýa-da 26,8% artdy, gazlaşdyrylan öýleriň tutýan paýy bolsa 98,6%-den 99,8%-e çenli ýokarlandy. Häzirki wagtda ýurtda hakykatda tebigy gaz bilen üpjün edilmedik ilatly nokat ýokdur [21, 181 s.].

Durmuş maksatnamalaryny amala aşyrmagyň çäklerinde ýaşayyş jaý-jemagat hojalygynyň çaltlandyrylyp ösdürilmegi

ýurduň her bir raýaty üçin amatly ýaşáýyş şertlerini döretmegiň zerurlygyndan gelip çykýar.

Ýaşáýyş jaý-jemagat hojalygyny ösdürmegiň geljek üçin ileri tutulýan esasy ugurlary şulardyr:

- ýaşáýyş jaý bazaryny emele getirmek we düzgünleşdirmek boýunça hukuk binýadynyň döredilmegi;

- ýaşáýyş jaý gorunyň hususylaşdyrylyşynyň çaltlandyrylmagy;

- ilatyň mätäçlik çekýän gatlaklary, az üpjünçilikli maşgalalar, maýyp adamlar üçin ýerli häkimiýetiň ygtyýaryndaky ýaşáýyş jaýlarynyň gurulmagy we olara berilmegi;

- ýaşáýyş jaýlaryny gurmak we döwrebaplaşdyrmak üçin maliýeleşdirişiň dürli çeşmeleriniň, hususan-da kärhanalaryň we guramalaryň, banklaryň we maliýe edaralarynyň serişdeleriniň çekilmegi;

- ýaşáýyş jaý-jemagat hojalygyny dolandyrmagyň bazar ykdysadyýetiniň şertlerine kybapdaş gelýän mehanizminiň ornaşdyrylmagy.

16-njy bap. Záhmet bazary we adam maýasy

16.1. Záhmet bazarynyň işleýşi

Záhmet bazary ýa-da başgaça aýdylanda, işçi güýjüniň bazary jemgyýetiň ykdysady we sosial-syýasy durmuşynyň möhüm we köptaraply ýaýrawydyr. Záhmet bazarynda işçi güýji öz bahasyny tapýar, işgäri hakyna tutmagyň, şol sanda iş hakynyň derejesi, záhmet şertleri, hünär bilimini almagyň, kär babatda ösmegiň şertleri kesgitlenilýär, iş bilen meşgullygyň kepillikleri durmuşa geçirilýär.

Záhmet bazarynda ilatyň iş bilen meşgullygyndaky, onuň esasy düzüm böleklerindäki, ýagny pudaklaýyn, kär-hünär, demografik düzümindäki üýtgeşmeler, jemgyýetçilik záhmet bölünişigindäki ilerlemeler, işçi güýjüniň hereketjeňligi, işsizligiň derejesi beýanyny tapýar.

Tutuşlygyna alnanda hyrydarlyk we hödürleme kanunyna tabyn bolmak bilen, záhmet bazary öz işleýiş mehanizminiň ýörelgelerine laýyklykda özboluşly bazar bolup durýar. Ol haryt bazaryndan birnäçe sypatlary boýunça tapawutlanýar. Bu ýerde diňe bir makro we mikroykdysady faktorlar däl, eýsem işçi güýjüniň bahasyny aňladýan iş hakyna mydama gös-göni dahylly bolup durmaýan durmuş we durmuş-psihologik faktorlar hem düzgünleşdirijiler hökmünde çykyş edýärler.

Hakyky ykdysady durmuşda záhmet bazarynyň ösüşine işçi güýjüniň hödürlenişine-de, oňa bildirilýän hyrydarlyga-da täsir edýän faktorlaryň ençemesi hereket edýär. Meselem, işçi güýjüniň hödürlenilişi, ilkinji nobatda, demografik faktorlar, ýagny çaga dogluş derejesi, záhmet çekmäge ýaramly ilatyň ösüş depgini, ilatyň ýaş-jyns düzümi bilen kesgitlenilýär.

Demografik faktorlardan başga-da zähmet bazarynyň ýagdaýyna zähmet çekmäge ýaramly ilatyň dürli demografik we etniki toparlarynyň ykdysady taýdan işjeňligi täsir edýär. Mysal üçin, zenanlaryň durmuş işjeňliginiň güýçlenmegi netijesinde olaryň işçi güýjüniň düzümine has köp çekilmegi işçi güýjüniň hödürlenilişini ýokarlandyrýar.

Işçi güýjüne hyrydarlyk babatda iş bilen meşgullygyň esasy ösüş faktorlary bolup ykdysady ösüşiň depginleri, ykdysadyýetdäki düzümläýin üýtgeşmeler we üznüksiz önümçilik sikliniň ýagdaýy çykyş edýär. Ondan başga-da häzirki wagtda işçi güýjüne bildirilýän islege innowasiýa ilerlemeleri täsir edýär.

16.2. Adam maýasynyň emele getirilişi

Adam maýasy baradaky nazaryýetiň ýüze çykmagy we ösmegi ylmy-tehniki we maglumat rewolýusiýasy mahalynda jemgyýetde bolup geçýän üýtgeşmeler bilen şertlendirilendir. Şonda adam, onuň ylym-bilim mümkinçilikleri durmuş we ykdysady ilerlemäniň aýgytlaýjy faktoryna öwrülýär. Adam maýasy düşünjesi häzirki zaman ykdysadyýet ylmynda giňden ulanylýar hem-de bazar hojalygynyň nazaryýetinde we iş tejribesinde esasy orunlaryň birini eýeleýär.

Adam maýasy düşünjesiniň ulanylmagy ykdysady ösüşiň faktorlary, zähmet bazarynyň rejeli işlemegi, girdejileriň paýlanylmagy, ilatyň iş bilen üpjünçiligi, telekeçilik işiniň delillendirilişi bilen baglanyşykly meseleleriň çözülmegine täzeçe çemeleşmäge mümkinçilik berdi.

Adam maýasy diýlip, adatça, adamda bar bolan saglygyň, bilimleriň, endikleriň, ukyplaryň, delillendiriş sypatlarynyň

onuň zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna ýardam berýän we girdejileriniň (iş hakynyň) artmagyna täsir edýän goruna düşünilýär.

Adam maýasy dogabitdi bolubam bilýär, durmuş faktorlarynyň täsiri astynda emele gelibem bilýär. Şonda olaryň arasyndaky çäk şertlidir. Meselem, adamyň saglygy, fiziki güýji, ukyplary we zehini dogabitdi başlangyja-da, fiziki we psihologik türgenleşige, okamaga we ş.m. esaslanýan kemala geliş başlangyjyna-da eýedir.

Adam maýasynyň emele getirilmegi bilen baglanyşykly çykdaýylar işgärleriň özlери, iş berijiler we döwlet tarapyndan çykarylýar. Adam maýasyny kemala getirmek üçin edilýän çykdaýylaryň arasynda bilime, saglygy goraýşa, işgäriň hereketjeňligine, ýagny iş ornuny çalyşmagyna çykarylýan harajatlar tapawutlandyrylýar.

Adam maýasyna şahsyýetiň öz bütin ömrüniň dowamynda emele gelýän ynsan sypatlarynyň gory hökmünde seredilýär. Adam maýasyna çykarylýan harajatlar soňlugy bilen işgärlere girdeji getirýär. Uzak wagtyň dowamynda alynýan girdejileriň we onuň üçin çykarylýan harajatlaryň degşirilip görülmegi rejeli pikir ýöredýän subýekt tarapyndan adam maýasyna çykdaýy etmegiň maksadalaýykdygy barada netije çykarylmagynyň esasynda durýar.

Şeýlelikde, ykdysady nukdaýnazardan adam maýasy – bu girdeji gazanmagyň adamda emele gelen ukybyň ölçegidir.

16.3. Zähmet resurslary we ilatyň iş bilen üpjünçiligi

Ilat – bu taryhy taýdan emele gelen we ynsan ýaşaýşynyň barşynda tebigy suratda tüzelenip durýan adamlaryň

köplügidir hem-de ol her bir anyk ýurduň tebigy-geografik gursawynyň çäklerindäki belli bir jemagat umumylygy bolup durýar.

Ilatyň düzüminde onuň zähmete ukyply bölegi, ýagny işe ukyply ýaşdaky, öz akyl we fiziologik häsiýetleri boýunça zähmet çekmäge ukyply adamlaryň köplügi aýratyn bölünip çykarylýar.

Zähmete ukyply ilatdan ***zähmet resurslary*** emele gelýär, olar eýýäm dürli görnüşli harytlary öndürmäge gatnaşýan ýa-da şoňa taýýar adamlardyr.

Zähmet resurslarynyň düzüminde aňly-düşünjeli işi jemgyýet üçin girdeji getirýän ***ykdysady taýdan işeň ilat*** hem-de hak tölenilýän işiň gözlegindäki ***işsizler*** tapawutlandyrylýar.

Türkmenistandaky iş bilen meşgul ilatyň umumy düzüminde 2009-njy ýylda iň köp bölek (46,3%) oba hojalygynyň, onuň yzyndan senagatyň (14,5%), bilimiň, medeniýetiň we sungatyň (8,1%) paýyna düşdi [21, 187 s.].

2009-njy ýylda ýurt boýunça iş bilen meşgul ilatyň kärhanalaryň guramaçylyk-hukuk görnüşleri boýunça bölünişiginde döwlet kärhanalaryna we guramalaryna 26,1%, daýhan birleşiklerine 25,8%, şahsy kömekçi hojalyklaryna 19,7%, hojalyk we paýdarlar jemgyýetlerine 0,7% degişli boldy [21, 186 s.].

Iş bilen meşgul adamlara belli bir döwürde zähmet işi bilen meşgullanan 16 ýaşdan uly adamlaryň hemmesi degişli edilýär. Olar şu toparlara bölünýär:

- hakyna tutulyp, şertnamalar we ylalaşyklar boýunça pul we zat görnüşindäki iş hakyny alyp işleýänler;

- öz-özünü iş bilen üpjün edýänler, peýda ýa-da maşgala girdejisini gazanmak üçin belli bir döwürde haýsydyr bir işi ýerine ýetirmek bilen hakyna tutulmazdan işleýänler, öz işini ýola goýan adamlar (iş berijiler, öz hasabyna önümçilik kooperatiwlerini, daýhan hojalyklaryny ýöredýänler);

- ýekebara telekeçiler.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde ilaty iş bilen üpjün etmekde zähmet biržalarynyň uly ähmiýeti bardyr. Olar, bir tarapdan, kärhanalardan we guramalardan işçi güýjüne bolan sargytlary, beýleki tarapdan, işe ýerleşmek isleýän raýatlardan hünäri boýunça işe durmak baradaky arzalary kabul etmek bilen, işçi güýjüniň hyrydarlyk we hödürleme esasynda paýlanylmagyna mümkinçilik döredýärler.

16.4. Işsizlik, onuň görnüşleri we görkezijileri

Işsizlik – bu işlemäge ukyply we hakyna durlup işlenilýän işi gözleýän ykdysady taýdan işjeň ilatyň berlen pursatda işe ýerleşip bilmeýän mahalynda ýüze çykyan durmuş-ykdysady hadysadyr.

Işsizligiň şu görnüşleri tapawutlandyrylýar:

➤ *siklleyin häsiýetdäki işsizlik* önümçilik pese düşüp, iş orunlaryna ýerleşmäge isleg bildirýänleriň sanynyň iş orunlarynyň sanyndan köp bolan mahalynda ýüze çykýar;

➤ *frikcion işsizlik* işgärleriň sebitler boýunça, şonuň ýaly-da käri we ýaşy bilen baglylykda bir ýerden başga ýere geçmegi (ýaşaýan yeriniň üýtgemegi, täze hünär almagy, okamagy çagasyna seretmegi we ş.m.) bilen baglanyşyklydyr;

➤ *düzümleýin işsizlik* – işe ukyply ilatyň bir böleginiň önümçiligiň düzüminiň üýtgedilmegi, täze hünär almak zerurlygy bilen baglylykda işini wagtlaýyn ýitirmegi;

➤ *ykdysadyýetiň ýagdaýy zerarly ýüze çykýan işsizlik* ykdysadyýetdäki umumy pese gaçyş bilen baglylykda iş tapmak mümkinçiliginiň bolmazlygy zerarly ýüze çykýar.

Işsizligiň görkezijileri:

- işsizlik derejesi – işsizleriň sanynyň işçi güýjüniň sanyna bolan göterim hasabyndaky gatnaşygy;

- işsizligiň dowamlylygy.

Işsizligiň durmuş-ykdysady netijeliligi:

- ykdysady ýitgiler we jemi içerki önümiň ösüş derejesiniň peselmegi;

- adamlaryň girdejileriniň we ýaşaýyş derejesiniň pese düşmegi, ilatyň arasynda jenaýatçylygyň we ölüm-ýitimiň köpelmegi;

- işsizlik uzaga çeken mahalynda işgärleriň hünär ukyplarynyň kütelmegi.

16.5. İşçi güýji, zähmet we onuň öndürilijiligi

Işçi güýji – adamyň zähmet çekmäge bolan ukyby, onuň önümçilikde ulanylýan fiziki güýjüniň we akyl-paýhas mümkinçilikleriniň köplügi. İşçi güýjüniň mümkinçilikleri zähmet çekilen mahalynda hasyl bolýar, şonuň üçinem kähalatlarda önümçiligiň adam faktory hökmündäki “işçi güýji” düşünjesi we işçi güýjüniň önümçiligiň maddy faktorlary bilen birikdirilmegini aňladýan hadysa hökmündäki “zähmet” düşünjesi garyşdyrylýar.

Zähmete adamlaryň ýaşamak üçin zerur nygmatlary döretmek boýunça maksada gönükdirilen işi hökmünde kesgitleme bermek bolýar. Zähmetiň inňän möhüm görkezijisi onuň önüm berijiligini aňladýan **zähmet öndürijiligidir**. Bu görkeziji zähmetiň wagt hasabyndaky birligine düşýän önümiň ýa-da girdejiniň mukdary bilen ölçenilýär.

Zähmet öndürijiligine şu esasy faktorlar täsir edýär:

- işgärleriň bilimlilik, kär we ussatlyk derejeleri;
- önüm öndürijileriň öz zähmetiniň netijelerine gyzyklanyş derejesi;
- zähmetiň esasy serişdeler bilen abzallyk derejesi;
- ylmyň we tehnikanyň ösüşiniň we olaryň gazananlarynyň önümçilikde ulanylyş derejesi;
- önümçilik serişdelerini peýdalanmagyň netijeliligi;
- zähmetiň önjeýlilik, dartgynlylygy, iş wagtynyň ýitgileriniň kemeldilmegi;
- tebigy şertler (tebigy resurslar, toprak, howa şertleri we ş.m.).

Ykdysadyýetiň ösmegi bilen jemgyýetde zähmet öndürijiligi ýokarlanýar. Adamlar önümleriň birligine düşýän zähmet harajatlarynyň azalýan mahalynda barha köp önüm öndürýärler. Şonda adamlaryň önümçilikdäki gös-göni siňdirýän zähmeti (janly zähmet) geçen döwürleriň maddylaşan zähmeti arkaly öndürilen maşynlar tarapyndan barha gysylyp çykarylýar. Netijede, zähmetiň tehniki serişdeler bilen abzallaşdyrylmagynyň barşynda zähmet harajatlarynyň düzümi üýtgeýär: geçen döwrüň zähmetiniň paýy ýokarlanýar, janly zähmetiň paýy bolsa azalýar.

16.6. Ylmy-tehniki rewolýusiýa şertlerinde adam faktory

Çalt ýaýbaňlanýan ylmy-tehniki rewolýusiýa ykdysadyýetde ägirt uly üýtgeşmeleriň bolup geçmegine getirdi. Onuň gazananlarynyň elektronika, maglumat tehnologiýalary ulgamyna, çäýe awtomatlaşdyrylan ulgamlara ornaşdyrylmagy we beýleki täzelikler önümçiligiň ylmy-tehniki derejesini ýokarlandyrdy.

Täze şertlerde işgär hökmünde adamyň önümçilikdäki hyzmaty düýpgöter özgerýär. Ol maşynlaryň ýanyndaky mehaniki ýerine ýetiriji bolmagyny bes edip başlaýar hem-de tehnologik işdäki esasy faktora, ýagny gözegçilik edijä we düzgünleşdirijä öwrülýär. Munuň özi **täze kysymdaky işgäre** bolan islegi ýüze çykarýar. Şonuň ýaly işgäriň ýokary we hemmetaraplaýyn bilimli, hünär taýdan düşbi, özbaşdak we döredijilikli pikirlenýän, öz hereketlerinde işjeň we jogapkärçilikli bolmagy talap edilýär. Ýurt derejesinde şol kysymdaky işgärleriň kemala getirilmegi çylşyrymly we uzaga çekýän işdir.

Täze kysymdaky işgärleriň kemala getirilmegi şu esasy ugurlar boýunça alnyp barylýar:

– olalky bildirilýän talaplardan öňürdýän, köpugurly we üznüksiz okatmak arkaly hemmetaraplaýyn giň düşünjeli **häzirki zaman işgärleriniň bilim we hünär taýdan taýýarlanylmagy;**

– **zähmetiň intellektuallaşdyrylmagy.** Ol zähmetiň barha akyl-paýhasa daýanýan, seljerişe ukyply we döredijilikli häsiýete eýe bolmagynda ýüze çykýar. Şonda adamyň pikirleniş ukyby barha köp işleýär;

– **önümçiligiň ynsanperwerleşdirilmegi.** Ol önümçiligi guramagyň işgärleriň isleglerine ýakyn getirilmegini, ýagny olaryň ýokary netijeli zähmet çekmekleri üçin has ynsanperwer şertleriň döredilmegini aňladýar;

– **önümçiligiň demokratiýalaşdyrylmagy.** Bu iş işgärleriň öz işleýän kärhanalarynyň emlägine şärikli gatnaşmaklary, onuň dolandyrylyşyna we alnan girdejileriň paýlanylyşyna gatnaşmaklary arkaly amala aşyrylýar.

16.7. Zähmet bazarynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi

Döwlet zähmet bazaryny göni we gytaklaýyn usullary, sol sanda kadalaşdyryjy-kanunçylyk, salgyt, karz, býujet gurallaryny ulanmak arkaly düzgünleşdirýär.

Zähmet bazaryny döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň iň möhüm ýörelgelerine şular degişlidir:

- durmuş-zähmet gatnaşyklarynyň häsiýetiniň tutuş ykdysadyýeti ilerleýjilikli ösdürmegiň hem-de resurslaryň ähli görnüşleriniň peýdalanylyş netijeliligini ýokarlandyrmagyň talaplaryna laýyk gelmegi;

- işçi güýjüniň hil sypatlarynyň üýtgedilmegine öndebaryjy tehnologik we maglumat ulgamlarynyň talaplaryna laýyklykda ýardam berilmegi;

- işgärleriň has mätäçlik çekýän we bäsdeşlige ukyby pes bolan toparlary üçin durmuş goragynyň üpjün edilmegi;

- zähmet bazaryny düzgünleşdirmek arkaly ykdysady, durmuş we syýasy durnuklylygyň üpjün edilmegi.

Zähmet bazarynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilişi şu esasy ugurlar boýunça amala aşyrylýar:

1. Harytlaryň we hyzmatlaryň öndürilişini giňeltmek boýunça maksatnamalaryň durmuşa geçirilmegi, täze iş orunlarynyň döredilmegi, ykdysadyýetiň döwlete degişli we hususy böleklerinde, ylaýta-da ownuk telekeçilikde iş bilen meşgullyk derejesini ýokarlandyrmagyň we işleýänleriň sanyny artdyrmagyň höweslendirilmegi.

2. Işçi güýjüniň täze talaplara laýyklykda taýýarlanylmagynyň we gaýtadan taýýarlanylmagynyň, işgärleriň hünärini ýokarlandyrmagyň we täze hünärleri özleşdirmeginiň guralmagy.

3. Eýeçiligiň dürli görnüşlerinäki kärhanalar tarapyndan işçi güýjüniň çekilmegine itergi berilmegi.

4. Işsizligiň durmuş ätiýaçlandyrmasy boýunça maksatnamalaýyn çäreleriň görülmegi.

Zähmet bazaryny düzgünleşdiriş ulgamynda zähmet biržalary we iş bilen üpjün ediş gulluklary aýratyn orun eýeleýärler. Olar işçi güýjüniň bazarynda iş gözleýänler bilen iş berijileriň arasyndaky araçyllyk wezipesini ýerine ýetirýärler, işsizleri hünär taýdan ugrukdyryş we gaýtadan taýýarlaýyş işlerini amala aşyrýarlar, işsizlere kömek pullarynyň berilmegini guraýarlar. Şonuň ýaly-da olar zähmet bazarynyň ýagdaýyny öwrenýärler.

Häzirli wagtda Aşgabat şäherinde hem-de ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda zähmet biržalary işleýär.

17-nji bab. Döwletiň durmuş syýasaty

17.1. Durmuş syýasatynyň mazmuny we maksatlary

Durmuş syýasaty dar manyda hökümetiň jemgyýetiň dürli gatlaklaryna degişli agzalarynyň girdejilerini paýlamaga we gaýtadan paýlamaga gönükdirilen hereketlerini aňladýar. Sözüň giň manysynda bolsa ol makroykdysady düzgünleşdirişiň jemgyýetde durmuş durnuklylygyny, raýatlar üçin mümkin boldugyça birmeňzeş badalga şertlerini üpjün etmäge gönükdirilen ugurlarynyň biri bolup durýar.

Türkmenistanda döwlet öz durmuş syýasatyny şu maksatlara ýetmek üçin ugrukdyrýar:

- zähmete ukyply ähli raýatlaryň jemgyýetçilik önümçiligine işjeň gatnaşmagy hem-de ýaşayyş serişdelerine bolan isleglerini kanagatlandyrmak üçin öz zähmetlerine görä girdeji gazanmagy;

- ilatyň, ylaýta-da az üpjünçilikli maşgalalaryň hal-ýagdaýynyň we ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagy üçin durmuş taýdan kepillendirilen şertleriň döredilmegi, bilimiň, saglygy goraýyşyň, pensiýa üpjünçiliginiň we ş.m. ösdürilmegi;

- jemgyýetiň durmuş toparlarynyň, gatlaklarynyň aralaryndaky we olaryň içindäki gatnaşyklaryň düzgünleşdirilmegi;

- jemgyýetde durmuş adalatlylygyna goldaw berilmegi.

17.2. Durmuş syýasatynyň esasy ugurlary

Ýurtda alnyp barylýan durmuş syýasatynyň esasy ugurlaryna, ozaly bilen, şular degişlidir:

- önümçiligiň ösüşini we işleýän adamlaryň zähmetine hak tölenilişiniň düzgünleşdirilmegi;

- ilatyň durmuş taýdan goralmagy we oňa hemaýat edilmegi;

- durmuş üpjünçiligi we durmuş kömegi;

- girdejileri düzgünleşdirmek boýunça döwlet syýasaty;

- durmuş ätiýaçlandyryşy;

- ilatyň durmuş taýdan mätäçlik çekýän gatlaklary (pensionerler, maýyplar, köp çagalý, az üpjünçilikli maşgalalar, okaýan ýaşlar) barada alada edilmegi;

- döwlet tarapyndan zähmet bazarynyň düzgünleşdirilmegi we ilaty iş bilen üpjün ediş syýasatynyň durmuşa geçirilmegi;

- durmuş ýaýrawyny maliýeleşdiriş ulgamynyň kämilleşdirilmegi;

- ýüze çykýan ýiti durmuş meseleleriniň çözülmegine ýardam edilmegi.

Türkmenistanda durmuş syýasatynyň dabaralanýandygy barada işgärleriň ortaça aýlyk iş hakynyň 2009-njy ýylda 677,6 manada ýetendigini belläp geçmegiň özi-de ýeterlikdir. Şonda ykdysadyýetiň öndebaryjy pudagy bolan senagatda ortaça aýlyk iş hakynyň derejesi 671 manat boldy. Maddy önümçilige degişli bolmadyk karz bermek, maliýe we ätiýaçlandyryş ýaýrawynda ol 711,3 manada deň boldy. Ýurt boýunça iş hakynyň iň ýokary derejesi geologiýa-gözleg işleri we gidrometeorologiýa gullugy ýaýrawynda emele geldi (924,1 manat) [21, 202 s.].

Durmuş ýaýrawyny döwlet tarapyndan maliýeleşdirmeginiň möçberi bilen ilata edilýän mugt hyzmatlaryň kepillendirilen

möçberiniň arasyndaky baglanyşygyň üpjün edilmegi aýratyn üns berilýän meseleleriň biridir. Bu meseläniň çözülmegi ýurtdaky bar bolan ykdysady mümkinçiliklerden peýdalanylyşynyň netijeliligini ýokarlandyrmagy talap edýär. Döwlet býujeti ýerine ýetirilýän mahalynda pensiýalary we kömek pullaryny tölemek ýaly we ş.m. durmuş hajatlarynyň maliýeleşdirilmeginiň kemter ýerine ýetirilmegine ýol berilmeyändigini belläp geçmek gerek.

17.3. Ilatyň nominal we hakyky girdejileri

Ilatyň girdejileri adamlar tarapyndan alynýan we ýaşayşyň belli bir derejesini üpjün etmek üçin zerur maddy nygmatlaryň hakyny tölemäge harç etmäge niýetlenilen maliýe serişdeleriniň jemini aňladýar.

Häzirki döwürde Türkmenistanda ilatyň girdejileriniň esasy çeşmesi zähmet haky bolup durýar. Öý hojalyklarynyň girdejileriniň düzüminde olar, takmynan, dörtünden üç bölegi eýeleýär.

Bazar ykdysadyýeti mahalynda adamlaryň hal-ýagdaýynyň derejesi, ozaly bilen, olaryň alýan girdejileriniň möçberi bilen kesgitlenilýär. Ilatyň girdejilerine dürli jähtlerden baha berilýär. Şonda aşakdaky esasy ölçeglerden ugur alynýar.

1. Nominal girdeji – aýry-aýry fiziki şahslar tarapyndan işiň belli bir wagtynyň dowamynda alynýan puluň mukdary.

Ilatyň nominal pul girdejileri dürli çeşmelerden emele gelýär:

- önümçilik faktory üçin alynýan girdejiler – iş haky, peýda, göterim, renta;

- jemgyýetçilik sarp ediş gaznalaryndan durmuş transfertleri görnüşinde berilýän pullar – tölegler we ýeňillikler;

- maliýe ulgamyndan alynýan girdejiler – banklara goýlan süýşürintgi goýumlary we obligasiýalar boýunça göterimler, paýnama haklary, ätiýaçlandyrylanlara tölenilýän serişdeler, lotoreýa utuşlary we başgalar.

2. Ygtyýarlykdaky girdeji – işgärleriň we olaryň maşgalalarynyň şahsy sarp edişi we şahsy süýşürintgisi üçin peýdalanylýan puluň mukdary. Onuň möçberi nominal girdejiniň mukdaryndan salgytlaryň we hökmany tölegleriň möçberiçe az bolýar.

3. Hakyky girdeji. Ol ygtyýarlykdaky girdejiniň hasabyna degişli wagtyň dowamynda satyn alyp boljak harytlaryň we hyzmatlaryň mukdary bilen kesgitlenilýär. Bu ýerde nominal we ygtyýarlykdaky girdejiniň hakyky girdeji bilen tapawudy nyrlaryň üýtgeýiş derejesi bilen kesgitlenilýär. Puluň hümmetsizlenmegi nominal girdeji üýtgewsiz bolan mahalynda hakyky girdejiniň kemelmegine getirýär. Şonuň üçin nyrlaryň ýokarlanmagy uzak dowam eden halatlarynda wagtal-wagtal iş hakynyň we durmuş tölegleriniň indeksleşdirilmegi geçirilip durulýar.

Ilatyň aglaba böleginiň esasy girdejileriniň çeşmeleri bolup, iş haky we transfert tölegleri çykyş edýär. Olaryň arasyndaky mynasybet adamlaryň ykdysady taýdan özlerini alyp barylşaryna mese-mälim täsir edýär. Hususan-da, girdejileriň düzüminde iş hakynyň agdyklyk etmegi adamyň işe bolan yhlasyny güýçlendirýär. Eger transfertleriň möçberi aşa köp bolsa, onda belli bir derejede ýataşarliklik meýylleri ýüze çykyp başlaýar. Şonuň üçin girdejileriň bu görnüşleriniň özara möçber mynasybeti örän esaslandyrylan bolmalydyr.

17.4. Girdejileri paýlamagyň ýörelgeleri

Dürli ýurtlarda we dürli döwürlerde girdejileri emele getirmegiň dürli ulgamlary hereket edýär. Girdejileri paýlamagyň aşakdaky ýörelgeleri öz aralarynda tapawutlandyrylýar.

Gyradeňleşdirip paýlaýyş jemgyýetiň ähli agzalarynyň (ýa-da olaryň bir böleginiň) girdejileri we nygmatlary deň möçbede almagyny göz önünde tutýar.

Bazar paýlaýyşy mahalynda ol ýa-da beýleki bir önümçilik faktorynyň (işçi güýjüniň, telekeçilik ukybynyň, maýanyň, ýeriň) eýeleri tarapyndan özüne degişli faktoryň hojalyk taýdan peýdalylygyna ýa-da önüm berijiligine görä girdeji alynýar.

Toplanan emläk boýunça paýlaýyş haýsydyr bir eýeçiligi (ýeri, jaýy, gymmatly kagyzlary we ş.m.) toplan we miras hökmünde alan adamlar tarapyndan şol emläk boýunça goşmaça girdeji gazanan mahalynda ýüze çykýar.

Artykmaçlyklar nazara alnyp paýlaýyş, köplenç, demokratik däl jemgyýet üçin mahsusdyr, şonda häkimiýet başyndaky adamlar jemgyýetçilik nygmatlaryny özleri üçin ýokarlandyrylan iş haklary we pensiýalar, aýratyn gowulandyrylan ýaşaýyş, zähmet we dynç alyş şertleri we ş.m. ýeňillikler görnüşinde öz peýdalaryna gaýtadan paýlaýarlar.

Emma paýlaýyşyň haýsy ulgamy ulanylýanam bolsa, adamlaryň girdejileriniň arasyndaky deňsizlik gutulgysyzdyr.

17.5. Girdejileriň deňsizliginiň meseleleri

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde girdejileriň deňsizligi obýektiw şertlendirilendir, çünki bazar ulgamy sap ykdysady

babatda haýyp-sahawaty bilmeýän, adamlara diňe olaryň işiniň ahyrky netijeliligi esasynda girdeji getirýän berk mehanizmdir. Adamlar bolsa zähmetsöýerlik, işjeňlik, ukyp, zehin, bilim, emläge eýeçilik ediş we ş.m. babatda biri-birlerinden örän tapawutlydyrlar.

Diýmek, olar birmeňzeş işläp we gazanç edip bilmeýärler. Şonuň bilen baglylykda döwlet jemgyýetiň gatlaklara bölünişiniň hetdenaşa derejä ýetmegine ýol bermezlik üçin adamlaryň girdejilerindäki deňsizlikleri ýumşatmak ugunda çäreleri görýär. Emma girdejileriň gaýtadan paýlanylyşyna we gyrađeňleşdirilmegine döwletiň has köp gatyşmagy önümçiligiň netijeliligini peseldýär.

Şonlukda, önümçiligiň netijeliligi bilen girdejileriň deň bolmagynyň arasynda gapma-garşylyk döreýär. Deňlik has adalatly bolup biler, emma ol zähmete bolan höwesini peseldýär. Bu gapma-garşylygy diňe girdejileri döwlet tarapyndan gaýtadan paýlamagyň has netijeli çäginde kesgitlemek arkaly çözmek mümkin. Umuman, deňlik barada aýdylanda, ol girdeji gazanmaga her bir adamyň ukybyna laýyklykda deňişli şertleriň döredilmegini göz önünde tutýar.

Şeýlelik bilen, döwletiň durmuş syýasaty makrokydysady düzgünleşdirişiniň örän habardar bolup, çäýe ulanylmagyny talap edýän inçe guraldyr. Girdejileriň deňsizligi barada aýdylanda, ol hertişik bolsa-da gutulgysyzdyr we adamlaryň zähmet işjeňligini höweslendirmek babatda hatda belli bir derejede zerurdyr. Meseläniň şol taraplaryny nazara almak bilen ilatyň girdejileriniň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi amala aşyrylýar.

17.6. Girdejileriň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi

Girdejileri düzgünleşdirmek boýunça döwlet syýasaty şol girdejilere dürlüleşdirilen möçberdäki salgytlaryň salynmagy, maliýe çeşmesi dar bolan ýaýrawlarda işleýänlere döwlet tarapyndan hak tölenilmegi ýaly ugurlar boýunça amala aşyrylýar.

Ilatyň hakyky girdejileri, esasan, iş hakynyň we jemgyýetçilik sarp ediş gorlaryndan tölenilýän serişdeleriň hasabyna emele gelýär. İş haky çekilen zähmetiň mukdaryna we hiline, onuň netijeliligine görä tölenilýär. Serişdeler jemgyýetçilik sarp ediş gorlarynyň üsti bilen adamlaryň mätäçligi nazara alnyp paýlanylýar.

Serişdeleriň jemgyýetçilik sarp ediş gorlarynyň üsti bilen paýlanylmagy döwlet tarapyndan şu ugurlar boýunça amala aşyrylýar:

- durmuş ätiýaçlandyryşy boýunça kömek pullarynyň berilmegi, hak tölenilýän zähmet rugsatlary, garrylyk we maýyplyk boýunça pensiýalar, işsizlik boýunça kömek pullary we ş.m.;

- maşgalalardaky çagalar üçin kömek pullary, maýyplaryň ýöriteleşdirilen bejergisi, mekdep-internatlary, mekdebe çenli çagalar edaralaryny saklamaga çykdaýylar we başgalar;

- durmuş-medeni ýaýrawyň edaralarynyň üsti bilen ilata natural görnüşde berilýän ýeňillikler we hyzmatlar – lukmançylyk kömegi, döwletiň aýratyn bilim hyzmatlarynyň maliýeleşdirilmegi we ş.m.

18-nji bab. Ykdysadyýetiň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilişi

18.1. Ykdysadyýeti düzgünleşdirmekde döwletiň orny

Döwlet ykdysady ösüşi düzgünleşdirmekde özüniň möçberi boýunça çäkli, emma ähmiýeti boýunça örän möhüm işini strategik meýilnamalaşdyryş, pul-karz, salgyt, gümrük, býujet-maliýe, maýa goýum, ylmy-tehniki, tehnologi, durmuş-medeni we daşary syýasatlary arkaly, şonuň ýaly-da kanunçylyk namalarynyň we hökümetiň kararlarynyň hojalyk subýektleri we raýatlar, ýuridiki we fiziki şahslar tarapyndan ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek bilen amala aşyrýar.

Ýurdumyзда durmuş ugra nazarlandyrylan bazar ykdysadyýeti mahalynda döwlet düzgünleşdirilişiniň ylmy esaslary Türkmenistanyň Prezidenti, ykdysady ylmylaryň doktory, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň akademigi Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy” atly 2010-njy ýylda neşir edilen iki tomluk kitabynda jikme-jik beýan edilýär. Ol kitapda beýan edilen ýörelgeler ýurdumyzy ykdysady we durmuş taýdan ösdürmegiň döwlet maksatnamalarynyň esasynda durýar.

Döwletiň ýurtdaky hojalyk işinde bitirýän hyzmaty onuň ýerine ýetirýän wezipeleriniň üsti bilen ýüze çykýar. Jemgyýetiň durmuş-ykdysady taýdan ösüşini düzgünleşdirmek boýunça döwletiň iň düýpli wezipeleri şulardyr:

- jemgyýetiň we milli ykdysadyýetiň ösüşiniň strategik meýilnamalarynyň hem-de hukuk esaslarynyň işlenilip düzülmegi we tassyklanylmagy;

- strategik maksatlara ýetmekde makroykdysady häsiýetdäki uzakmöhletleýin ileri tutmalaryň kesgitlenilmegi;
- milli önümiň düzümini kämilleşdirmek maksady bilen, girdejileriň we baýlyklaryň gaýtadan paýlanylmagy, resurslaryň paýlanylyşyna düzedişler girizilmegi;
- bazar ulgamynyň we bäsdeşlik gurşawynyň işleýşine goldaw berilmegi, monopoliýalara garşy kanunçylygyň üsti bilen bäsdeşligiň goralmagy;
- bazar mehanizminiň käbir elementleriniň hereketiniň çäklendirilmegi;
- iş bilen meşgullygyň we puluň hümmetsizlenmeginiň derejelerine gözegçilik etmek arkaly ykdysadyýetiň durnuklaşdyrylmagy;
- bazaryň we jemgyýetiň bähbitlerini nazara almak bilen, merkezi we ýerli döwlet edaralary tarapyndan bilim, saglygy goraýyş ulgamlarynyň kadaly işlemeginiň üpjün edilmegi, ekologik ýagdaýyň gözegçilikde saklanylmagy;
- telekeçiler tarapyndan aladasy edilmeýän hem-de möçberleri we serişde talap edişi boýunça aýry-aýry kärhanalaryň ykdysady mümkinçilikleriniň çägene sygmaýan durmuş meseleleriniň çözülmegi;
- telekeçilik we täjirçilik düzüm birlikleriniň strategik we ykdysady meýilnamalaşdyryş bilen, sonuň ýaly-da döwlet dolandyryşy bilen gös-göni baglanyşykly işiniň hereket edýän kanunçylygyň ýol berýän çäklerinde düzgünleşdirilmegi.

18.2. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň obýektleri we maksatlary

Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň obýektleri ýurduň durmuş-ykdysady ýaşayşynyň öz-özünden

çözülmeýän ýa-da uzak geljekde çözülmeği mümkin bolan kynçylyklaryň we meseleleriň ýüze çykýan ýa-da ýüze çykyp biljek ýaýrawlary, pudaklary, sebitleri hem-de ýagdaýlary, hadysalary we şertleri; şol bir wagtyň özünde şol meseleleriň aradan aýrylmagy ykdysadyýetiň kadaly işlemegini we durmuş durnuklylygyny saklamak üçin örän zerurdyr.

Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň obýektleri şulardyr:

- ykdysadyýetdäki üznüksiz önümçilik sikli;
- milli hojalygyň pudaklaýyn we sebitleýin düzümi;
- maýa toplamagyň şertleri;
- ilatyň iş bilen meşgullygy;
- pul aýlanyşygy;
- töleg balansy;
- ylmy barlaglar we düýpli innowasiýa işläp düzmeleri;
- bäsdeşligiň şertleri;
- durmuş gatnaşyklary we durmuş üpjünçiligi;
- işgärleriň taýýarlanylmagy we gaýtadan taýýarlanylmagy;
- tebigy gurşaw;
- daşary ykdysady aragatnaşyklar.

Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň *baş maksady* jemgyýetde ykdysady, durmuş we syýasy durnuklylygy üpjün etmekden, onuň üýtgeýän şertlere uýgunlaşdyrylmagyndan ybaratdyr.

Anyk maksatlaryň ençemesi onsuz ýetilip bolmajak şu baş maksatdan ugur alýar. Şol anyklaşdyrylan maksatlar hem döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň obýektleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

18.3. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň usullary

Döwlet durmuş-ykdysady hadysalary düzgünleşdirmek bilen, özüniň ykdysady wezipelerine, maddy mümkinçiliklerine, düzgünleşdirişniň toplanýan tejribesine baglylykda üýtgäp we kämilleşip durýan usullaryň we gurallaryň toplumyndan peýdalanýar.

Döwlet düzgünleşdirişiniň usullarynyň hukuk, edara ediş, ykdysady, göni, gytaklaýyn düzgünleşdiriş çärelerine bölünmegi umumy ykrar edilendir. Olara jikme-jik seredip geçeliň.

Hukuk düzgünleşdiriş önüm öndürýän we hyzmat edýän kärhanalar, aralykçy hojalyk subýektleri hem-de sarp edijiler üçin ykdysady hereketleriň umumy düzgünleriniň döwlet tarapyndan bellenilmeginden ybaratdyr. Kanunçylyk kadalarynyň we düzgünleriniň ulgamy eýeçiligiň görnüşlerini we hukuklaryny, şertnamalary baglaşmagyň, kärhanalaryň işlemeginiň aýry-aýry hökmany şertlerini we ş.m. kesgitleýär.

Edara ediş düzgünleşdiriş ygtyýarnamalaşdyryşyň, resurslardan paý bölüp bermegiň düzgünlerini we beýleki çäklendiriş çärelerini öz içine alýar. Şol edara ediş çäreleri arkaly nyrhlara, girdejlere, bank göterimleriniň derejelerine, daşary ýurt pulunyň deňeşdirme hümmetine we beýlekilere döwlet gözegçiligi amala aşyrylýar.

Ykdysady usullar bazar arabaglanýşyklarynyň häsiýetine, bazar gatnaşyklarynyň giňeldilmegine we kämilleşdirilmegine, jemi hyrydarlyga, jemi hödürlemä, maýanyň toplanlyş derejesine, ykdysadyýetiň düzüminiň

üýtgedilmegine, ykdysady ösüşiň aýry-aýry faktorlarynyň öňjeýli peýdalanylmagyna daýanyp, täsir edilmegini göz önünde tutýar. Şol maksatlar bilen aşakda görkezilen mehanizmler ulanylýar:

- býujet we salgyt syýasatlary;
- pul-karz syýasaty;
- ykdysady we durmuş maksatnamalaşdyryş;
- çaklaýyş we meýilnamalaşdyryş.

Maliýe syýasaty ykdysady we durmuş maksatlaryna ýetmekde býujet we salgyt mehanizmleriniň peýdalanylmagyna daýanýar.

Pul-karz syýasaty bazar mehanizminiň düzüm böleklerine, ozaly bilen-de, pul aýlanyşygyna Merkezi bank tarapyndan gytaklaýyn täsir etmek usulynyň peýdalanylmagyny göz önünde tutýar.

Düzgünleşdirişň göni usullary höküm ediş-serenjam beriş gatnaşyklaryna esaslanýar hem-de olaryň mazmuny hojalyk subýektleriniň işine we netijeliligine göz-göni tabşyryk bermek arkaly täsir etmeklige syrygýar.

Düzgünleşdirişň gytaklaýyn usullary hojalyk subýektleriniň işini hereket etmekde olar üçin bellenen ykdysady düzgünleriň çäklerinde gytaklaýyn täsir ediş çäreleri arkaly sazlaşdyrmakdan ybaratdyr.

Dünýäniň ösen ýurtlarynyň ykdysadyýetiniň döwlet tarapyndan düzgünleşdirmek babatdaky tejribesine seljerme bermek arkaly durnuklaşdyryş syýasatynyň hökümet edaralaryna elýeterli we milli ykdysadyýeti dolandyrmakda ulanylmagy has maksadalaýyk gelýän usullaryny we anyk çärelerini bölüp çykarmak mümkin. Pul-karz, býujet we salgyt syýasatlary bilen bir hatarda köp ýurtlarda durmuş

we ykdysady däl häsiýetde bolmadyk düzgünleşdiriş çäreleri-de ulanylýar.

Hökümetiň ykdysady syýasaty hojalyk subýektleriniň özlerini alyp baryş kadalarynyň we düzgünleriniň belli bir derejede ykdysady gurallar arkaly berkidilmegini üpjün edýär. Munuň özi düzgünleşdirişin dürli ugurlarynda aşakdaky görnüşde amala aşyrylýar.

Karz syýasatynda:

- bank ätiýaçlyk gurlarynyň kadalaşdyrylmagy;
- bank göterimleri boýunça hasaba alyş derejeleriniň belli bir çäklerde düzgünleşdirilip bellenilmegi;
- pul bazarynda amallaryň geçirilmegi.

Býujet syýasatynda:

- döwlet çykdajylarynyň düzgünleşdirilmegi;
- döwlet satyn alyş amallarynyň geçirilmegi;
- içkeri döwlet zaýomlarynyň goýberilmegi;
- döwlet telekeçiligine goldaw berilmegi we onuň düzgüne salynmagy.

Salgyt syýasatynda:

- raýatlaryň we ýuridiki şahslaryň emlägine salgyt salnysynyň düzgünleşdirilmegi;
- ýerli salgytlaryň girizilmegi.

Durmuş syýasatynda:

- iş hakynyň in az möçberiniň bellenilmegi;
- pensiyalaryň, kömek pullarynyň we beýleki durmuş häsiýetdäki tölegleriň möçberleriniň düzgünleşdirilmegi.

Daşary ykdysady syýasatda:

- gümrük paçalarynyň, puluň alyş-çalyş hümmetiniň kanunçylyk tertibinde bellenilmegi;

- daşary ýurt zaýomlarynyň alynmagy, maýa goýumlarynyň çekilmegi we daşary ýurt puly babatda çäklendirmeleriň girizilmegi.

Döwlet düzgünleşdirişiniň sanalyp geçilen usullaryň we gurallarynyň köpdürlüligi olaryň toplumlaýyn ulanylmagynyň zerurlygyny öňe çykarýar. Bazarlaryň (harytlaryň we hyzmatlaryň bazary, pul bazary, zähmet bazary, daşary söwda bazary) özara baglanyşygy deňagramly ykdysady ösüşe täsir edilen mahalynda öz aralarynda sazlaşdyrylan çäreleriň ulanylmagyny talap edýär.

Şeýlelikde, döwlet düzgünleşdirişiniň usullarynyň toplumlaýyn ulanylmagy milli ykdysadyýet derejesindäki bazary öwreniş işiniň ýola goýulmagyny şertlendirýär. Bu çäre öz häsiýeti boýunça hereketjeňdir, ýagny ykdysady ýagdaýyň üýtgemegi bilen onuň ugurlary we ulanylýan usullarynyň mynasybeti hem özgerýär.

18.4. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň esasy formalary

Häzirki wagtda ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň esasy formalary hökmünde şu aşakdakylar çykyş edýär:

1. Aýry-aýry harytlara we hyzmatlara bu hajatlar üçin niýetlenilen býujet maliýeleşdirişiniň möçberleri bilen çäklendirilen jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmak üçin şolaryň öndürilmegine **döwlet sargytlary**.

2. Dürli harytlaryň we hyzmatlaryň, ozaly bilen-de, önümçilik-tehniki önümleriň we möhüm azyklyk oba hojalyk önümleriniň **döwlet tarapyndan satyn alynmagy**.

3. Hereket edýän kanunçylygyň çäklerinde harytlar we hyzmatlar boýunça ***salgyt salyş we gümrük tarifleri***.

4. Hojalyk subýektlerinden, ýuridiki we fiziki şahslardan býujete gelip düşýän serişdeleriň hasabyna ***döwlet maliýeleşdirişi***.

5. Hojalyk subýektleriniň, aýratyn-da hususy, telekeçilik we täjirçilik subýektleriniň ykdysady işine kanunçylykda kesgitlenilen derejede ***döwletiň göni gatýşmagy***.

6. Hojalyk subýektleriniň ykdysady işine bazar gatnaşyklarynyň düzgünlerine laýyklykda ***gytaklaýyn tasir etmegi***.

18.5. Kärhanalaryň işine döwletiň maliýe-bank ulgamynyň üsti bilen täsir etmek

Häzirki döwürde kärhanalaryň ykdysady işine döwletiň göni gatýşmagy hereket edýän kanunçylyk arkaly çäklendirilendir hem-de şonuň ýaly gatýşmaklyga diňe aşakdaky ýagdaýlarda ýol berilýär.

Umumyň halk eýeçiliginiň subýekti hökmünde döwletiň ýerine ýetirýän wezipeleri oba hojalygyna niýetlenilen ýerleriň aglaba bölegine, strategik ähmiýetli pudaklaryň önümçilik serişdelerine degişli edilýär.

Bazar ykdysadyýetinde hereket etmegiň düzgünleri döwlet tarapyndan kanunçylyk tertibinde belleniýär. Şonda hojalyk subýektleri tarapyndan öz telekeçilik we täjirçilik-maliýe işlerini guramakdaky özbaşdaklygynyň ylmy taýdan esaslandyrylan çygry kesgitlenilýär.

Döwlet kärhanalarynyň dolandyrylmagy bazar ykdysadyýetine kybapdaşlykda amala aşyrylýar. Döwlet olardan diňe jemgyýetçilik hajatlary üçin işleýänlerini

dolandyrmak wezipesini özünde galdyrýar. Olara, mysal üçin, suw, gaz, ýylylyk, ýangyç üpjünçiligi, iri ulag we aragatnaşyk kärhanalary, peýdaly ýerasty baýyklary gazyp çykarýan we gaýtadan işleýän we ş.m. pudaklar degişlidir.

Eýeçiligiň belli bir böleginiň döwletiň elinde jemlenilmegi şu ýollar arkaly bolup geçýär:

- döwlet serişdeleriniň hasabyna täze kuwwatlyklaryň gurulmagy;

- hususy kärhanalaryň we kompaniýalaryň paýnamalarynyň satyn alynmagy;

- aýry-aýry pudaklaryň we kärhanalaryň emläginiň millileşdirilmegi.

Döwletiň ykdysadyýete gytaklaýyn gatyşmagy salgyt we pul syýasatlary arkaly maliýe-bank ulgamynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Salgyt syýasaty döwlet girdejileriniň we çykdajylarynyň meýilleşdirilýän tertipde üýtgedilmegi arkaly jemi islegi düzgünleşdirmeklige gönükdirilendir.

Pul syýasaty aýlanyşykdaky puluň mukdarynyň üýtgedilmegi arkaly jemi islegi düzgünleşdirmeklige gönükdirilendir.

18.6. Döwletiň ileri tutýan esasy maksatlary

Döwletiň durmuş-ykdysady ösüş strategiýasy ileri tutulýan şu esasy maksatlaýyn sepgitleryň eýelenilmegine syrygýar:

- ýurduň milli howpsuzlygy;
- içerki syýasy durnuklylyk we jemgyýetiň jebisleşmegi;

- önümçiligiň we telekeçilik işiniň ösdürilmegini maliýeleşdirmek üçin eýeçiligiň ähli görnüşlerine degişli kärhanalaryň we ilatyň içerki süýşürintgileriniň hem-de daşary ýurt maýa goýumlarynyň çekilişiniň derejeleri ýokary bolan açyk hojalyk gatnaşyklaryna daýanýan ykdysady ösüş;

- ýurduň raýatlarynyň saglygy, bilimi we abadançylygy;

- ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda ýangyç-energetika resurslarynyň netijeli peýdalanylmagy;

- infrastrukturanyň, aýratyn-da ulagyň we aragatnaşygyň ösdürilmegi;

- esasy wezipeleri netijeli ýerine ýetirmäge ukyply we dolandyryş işgärleriniň sany rejeli möçberde bolan hünärjeň döwlet dolandyrylyşynyň ýola goýulmagy.

Jemlenilip aýdylanda, bu ileri tutulýan esasy maksatlara ýetilmegi Garaşsyz, pajarlap ösýän, syýasy taýdan durnukly Türkmenistan döwletine milli bitewilik, durmuş adalatlylyk, ösen ykdysadyýet mahsus bolan we ähli ilatynyň ýaşayyş derejesi ýokary, häzirki zaman derejesinde siwilizasiýalaşan jemgyýeti döretmäge mümkinçilik berýär.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Konstitusíasy. – Aşgabat, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygındysy. – Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. – Aşgabat, 2008.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedden galkyndyrmak baradaky syýasaty. – Aşgabat, 2009.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I we II tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
8. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
9. Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry Milli maksatnamasy. – Aşgabat, 2003.
10. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-nji ýyllar üçin Milli maksatnamasy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

11. Туркменистан за 50 лет // Стат. сборник. – Ашхабад: Туркменистан, 1964.
12. Туркменистан за 70 лет // Стат. сборник. – Ашхабад: Туркменистан, 1987.
13. Туркменистан в 1990 году // Стат. сборник. – Ашхабад: Туркменистан, 1991.
14. Народное хозяйство Туркменистана в 1995 году // Стат. ежегодник. Том 1. Ашхабад, 1997.
15. Народное хозяйство Туркменистана в 1995 году // Стат. ежегодник. Том 2. – Ашхабад, 1997.
16. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 1997-2001. – Aşgabat, 2002.
17. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2005. – Aşgabat, 2006.
18. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2006. – Aşgabat, 2007.
19. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2007. – Aşgabat, 2008.
20. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2008. – Aşgabat, 2009.
21. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2009. – Aşgabat, 2010.

MAZMUNY

Giriş	3
--------------------	----------

II bölüm. Bazar ykdysadyýeti we onuň ösüşi

9-njy bap. Bazar ykdysadyýetiniň mazmuny

9.1. Bazar näme?	5
9.2. Bazaryň ýüze çykmagynyň şertleri	6
9.3. Bazaryň esasy wezipeleri	8
9.4. Bazaryň işlemeginiň şertleri	9
9.5. Bazaryň subýektleri we obýektleri	10
9.6. Bazaryň öz-özünü dolandyryşynyň mehanizmi	13
9.7. Häzirki zaman bazarynyň nusgalary	15

10-njy bap. Bazar ykdysadyýetiniň işlemegi

10.1. Bazar we bazar ykdysadyýeti	17
10.2. Bazar ykdysadyýetiniň elementleri	18
10.3. Bazaryň düzümi we görnüşleri	20
10.4. Bazar infrastrukturasy	22
10.5. Bazar ykdysadyýetiniň artykmaçlyklary we kemçilikleri	23

10.6. Bazar ykdysadyýetiniň netijeli işlemegi	24
10.7. Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary	27

11-nji bap. Bazar gatnaşyklarynyň mehanizmi

11.1. Bazar we bazar gatnaşyklary	31
11.2. Bazar mehanizminiň esasy elementleri	33
11.3. Bazaryň düzüm birlikleriniň esasy kysymlary	34
11.4. Bazar mehanizminiň işleýşi	36
11.5. Bazar gatnaşyklaryny düzgünleşdirmegiň mehanizmi	37

12-nji bap. Karz-pul ulgamy

12.1. Pul ulgamynyň düzüm bölekleri	39
12.2. Karzyň mazmuny hem-de wezipeleri	39
12.3. Karzyň formalary we olaryň ykdysady mazmuny	40
12.4. Karz-bank ulgamy	41
12.5. Banklar we olaryň karz-maliýe amallary	43
12.6. Karz-pul syýasatynyň gurallary	44

13-nji bap. Maliýe ulgamy we salgyt-býujet syýasaty

13.1. Maliýe we jemgyýetiň ykdysady gatnaşyklar ulgamynda onuň orny	46
--	----

13.2. Maliýe ulgamy we onuň wezipeleri	47
13.3. Ykdysadyýeti düzgünleşdirmegiň maliýe gurallary	48
13.4. Salgytlar we olaryň toparlara bölünilişi	49
13.5. Salgyt salnyşynyň ýörelgeleri	50
13.6. Döwlet býujeti we ony gurmagyň ýörelgeleri	51
13.7. Býujetiň defisiti we onuň sebäpleri	52
13.8. Döwlet býujetini deňagramlaşdyrmagyň meseleleri	53

III bölüm. Döwlet we adam bazar ykdysadyýetiniň durmuş ýaýrawynda

14-nji bab. Durmuş ykdysadyýeti we ýaşaýşyň hili

14.1. Ykdysadyýetiň durmuş ýaýrawy hakynda	56
14.2. Ýaşaýşyň derejesi we hili	57
14.3. Adamyň durmuş islegleri	58
14.4. Adamyň we maşgalanyň sarp ediş býujeti	60
14.5. Durmuş goragy we durmuş kepillikleri	61
14.6. Durmuş üpjünçiligi we durmuş kömegi	64
14.7. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde durmuş deňligi we adalatlylygy	66

15-nji bab. Ykdysadyýetiň durmuş ýaýrawynyň esasy pudaklary

15.1. Bilim we medeniýet	68
15.2. Ylym we ylmy hyzmatlar	74
15.3. Saglygy goraýyş, sport we syýahatçylyk	78
15.4. Söwda we jemgyýetçilik iýmiti	84
15.5. Sarp ediş harytlarynyň we tölegli hyzmatlaryň bazary	87
15.6. Ýaşayyş jaý-jemagat hojalygy	90

16-njy bab. Zähmet bazary we adam maýasy

16.1. Zähmet bazarynyň işleýşi	94
16.2. Adam maýasynyň emele getirilişi	95
16.3. Zähmet resurslary we ilatyň iş bilen üpjünçiligi	96
16.4. Işsizlik, onuň görnüşleri we görkezijileri	98
16.5. Işçi güýji, zähmet we onuň öndürijiligi	99
16.6. Ylmy-tehniki rewolýusiýa şertlerinde adam faktory	101
16.7. Zähmet bazarynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi	102

17-nji bab. Döwletiň durmuş syýasaty

17.1. Durmuş syýasatynyň mazmuny we maksatlary	104
17.2. Durmuş syýasatynyň esasy ugurlary	104
17.3. Ilatyň nominal we hakyky girdejileri	106
17.4. Girdejileri paýlamagyň ýörelgeleri	108
17.5. Girdejileriň deňsizliginiň meseleleri	108
17.6. Girdejileriň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi	110

18-nji bab. Ykdysadyýetiň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilişi

18.1. Ykdysadyýeti düzgünleşdirmekde döwletiň orny	111
18.2. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň obýektleri we maksatlary	112
18.3. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň usullary	114
18.4. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň esasy formalary	117
18.5. Kärhanalaryň işine döwletiň maliýe-bank ulgamynyň üsti bilen täsir etmek	118
18.6. Döwletiň ileri tutýan esasy maksatlary	119

Berdi Garajaýewiç Pürliýew,
professor, ykdysady ylymlaryň doktory

Ejegyz Garajaýewna Rahmanowa,
dosent, ykdysady ylymlaryň kandidaty

Täçmyrat Orazmyradowiç Uwdiýew,
dosent, ykdysady ylymlaryň kandidaty

TÜRKMENISTANYŇ YKDYSADYÝETI

Ylmy-önümçilik gollanmasy

Redaktory *O.Heşdekow*

Operatory *A.Abdyrahmanow*

Ýygnamaga berildi 17.08.2011. Çap etmäge rugsat edildi 02.09.2011.

A – 57073. Ölçeği 60x90 $\frac{1}{16}$. Ofset kagyzy. Edebi garniturasy.

Ofset çap ediliş usuly. Hasap-neşir listi 4,992.

Çap listi 8. Neşir № 67. Sargyt №112. Sany 1000.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” çaphanasy.
744000. Aşgabat, Bitarap Türkmenistan şaýoly, 15.